

RADOMSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

BIULETYN KWARTALNY

Tom VI Zeszyt 3

RADOM 1969

KOMITET REDAKCYJNY

Przewodniczący

Stefan Witkowski

Członkowie

**Aleksander Czaplicki, Maria Gajewicz,
Witold Hański, Helena Kisiel,
Wojciech Kalinowski, Longin Raszewski,
Leon Skowroński, Teodor Zieliński**

Konsultant

Jan Pazdur

Redaktor

Maria Wierachowska-Jankowska

**Wydawca: Radomskie Towarzystwo Naukowe, Radom, Rynek 1
Druk. UMK Toruń, zam. 232, nakł. 200, ark. wyd. 7, cena 10 zł
P-13 14 2 70**

Jan Boniecki

WIEŚ RADOMSKA W REWOLUCJI 1905 - 1907 ROKU ^{x/}

Rewolucja 1905 roku była pierwszą rewolucją burżuazyjno-demokratyczną w Rosji, której celem było obalenie caratu i całkowite zlikwidowanie przeżytków feudalnych.

W Królestwie Polskim rewolucja łączyła w sobie zamierzenia przemian społecznych z narodowo-wyzwoleńczymi. Był to element wiążący wszystkie lub prawie wszystkie wystąpienia w rewolucji. Powiązanie celów społecznych i narodowych podobnie jak w miastach, było widoczne również w wystąpieniach chłopskich. Ale nie wszystkie formy walki skierowanej zarówno przeciwko obszarnikom jak również przeciwko samowładztwu carskiemu były wytworem rewolucji.

Korzenie konfliktów wewnętrznych między wsią a dworem tkwiły w utrzymaniu na wsi przeżytków feudalnych, jak również w przenikaniu stosunków kapitalistycznych, różnicowaniu klasowym chłopów, rozdrabnianiu ich gospodarstw, pauperyzacji małorolnych, zwiększaniu armii bezrolnych, dużej ilości robotników folwarcznych stałych i sezonowych. Słowem pozostawienie wsi w zależności ekonomicznej od obszarników musiało prowadzić do protestu ze strony chłopów.

Początkowo po uwłaszczeniu wieś radomska broniła swych praw serwitutowych przed próbami ograniczania ich przez obszarników. Pisano skargi do komisji włościańskiej, widząc w niej obrońcę własnych interesów. Kiedy decyzje były niekorzystne lub odkładane z uwagi na wnioski apelacyjne właścicieli folwarków, chłopcy siłą korzystali z serwitutów zgodnie z ukazem i zapisami w tabelach likwidacyjnych i naddawczych. W miejscowościach, gdzie ukaz nie gwarantował serwitutów a były niedostatki łąk, pastwisk i opału, chłopcy wypasali ugory dworskie i korzystali z lasów, głównie skarbowych. Ale nie tylko o serwituty szła walka. Chłopcy domagali się ziem zagarniętych przez obszarników po 1846 roku, żądali dla siebie pustek, które były we władaniu folwarków, próbowali przyłączać do swoich działek sąsiednie skrawki lasów, łąk lub ziemi ornej z posiadłości dworskich i rządowych. Służba folwarczna usiłowała zmuszać obszarników do powiększania przyznanych jej działek na ziemniaki oraz do prawnego zapewnienia

^{x/}-----
Zamieszczony tu tekst jest urywkiem pracy doktorskiej pt. Chłopi wsi radomskiej w rewolucji 1905-1907 roku.

nia im użytkowanych mieszkań w budynkach dworskich. Bezrolni rościli pretensje do wspólnych pastwisk i żądali dla siebie nadziałów z ziemi dworskiej lub rządowej.

Według oceny komisarzy włościańskich wszystkie postulaty chłopskie nierealizowane przez władze carskie i dwory, prowadziły do konfliktów między chłopami a administracjami dóbr broniących własności obszarnej i skarbowej przed wsią odczuwającą głód ziemi.

Wyniki badań w zakresie walki chłopskiej o prawa serwitutowe w guberni radomskiej, wykazały niespodziewanie odmienną sytuację niż miało to miejsce w sąsiednich guberniach. Walka chłopska o prawa serwitutowe rozpoczęła bezpośrednio po uwłaszczeniu, prowadzona była z dużym nasileniem i wielkim rozmachem przez kilkadziesiąt lat doprowadziła do ich uregulowania a konflikty na tym tle w czasie rewolucji nie miały charakteru otwartego i stąd nie są w źródłach uchwytny. Natomiast większe rozmiary niż gdzie indziej przybrały defraudacje leśne ogarniające wszystkie wsie położone w pobliżu lasów skarbowych i dworskich. Był to ruch o dużej dynamice, w wielu wypadkach prowadzony w sposób zorganizowany. Defraudacje ogarnęły wszystkie powiaty, ale ich skutki odczuwały najbardziej lasy rządowe w rejonach: Kozienic, Szydłowca i Iłży.

Chłopi traktowali lasy skarbowe jako wspólne dobro, jako twór natury, z których w miarę potrzeby mogą korzystać wszyscy. Dlatego kary za zdefraudowane drzewo uważali za niesprawiedliwe i krzywdzące. Istniały w związku z tym ciągłe stany napięcia między defraudantami a strażą leśną. W miejscowościach, gdzie przeważali chłopcy małorolni i bezrolni, defraudacje miały bardziej masowy charakter, a przy tym dochodziło do bójek ze strażą. W tej walce o ziemie i lasy, o prawa serwitutowe, chłopi "spotykali się" nie tylko ze strażą wójtem, komisarzem włościańskim, ale również z naczelnikiem powiatu a czasem i wojskiem. Byli nękanymi egzekucjami za zaległe podatki i niezapłacone kary defraudacyjne. Chłopi dostrzegali związek interesów dworów z interesami samowładztwa carskiego. Wyzbywali się coraz bardziej przekonania o wielkoduszności cara i jego opiece nad chłopami. Wzmoczona rusyfikacja szkoły, gminy, sądu, obca i niezrozumiała mowa, której uczyć się musiały w szkole ich dzieci, stawały się dodatkowym czynnikiem pobudzającym świadomość polityczną i społeczną ludu. Pod strzechę wracały wspomnienia o ostatnim powstaniu, pojawiały się na ścianach portrety Tadeusza Kościuszki, a zapomniane pamiątki z przeszłości znajdowały poczesne miejsca w chatach chłopskich.

Rodziła się myśl o walce zbrojnej, o przyszłym nieokreślonym bliżej powstaniu, które miało być wzniecone, by walczyć o niepodległość kraju. Chłopi mówili o tym na jarmarkach, w karczmach i przed kościołami. Czasem w obelżywych słowach wyrażali się o carze, często śpiewali zabronione pieśni narodowe, zawsze występowali przeciwko narzucaniu języka rosyjskiego. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku teren guberni radomskiej był miejscem, gdzie na

szeroką skalę rozwinęło się tajne nauczanie. Szczególnie objęty został nim powiat kozienicki. Wraz z tym gminy odmawiały płacenia składek na utrzymywanie szkół rządowych.

Konflikty na tle klasowym i narodowym spletały się na wsi ze sobą i wieś występowała zarówno przeciwko miejscowemu obszarownikowi jak i przeciwko administracji, w której widziała absolutyzm carski. Na początku XX wieku procesy te przyśpieszone zostały przez przenikającą na wieś agitację partyjną, wewnętrzny kryzys jaki ogarnął ekonomikę Królestwa Polskiego, wreszcie przez wybuch wojny rosyjsko-japońskiej. Ogłoszona mobilizacja i wcielenie do armii tysięcy rezerwistów chłopskich, pozbawiało wiele rodzin jedynych żywicieli, którzy musieli porzucić własne domy i własne gospodarstwa, by walczyć o obce narodowi polskiemu interesy.

Wszystkie nawarstwiająca się od wielu lat sprzeczności klasowe oraz równoległe z nimi narastający z coraz większą siłą ruch antycarski, doprowadziły na jesieni 1904 roku w okresie drugiej mobilizacji do wrzenia wśród chłopów. Wybuch rewolucji w Rosji i Królestwie dał impuls i wrzenie to przerodziło się w gwałtowne rewolucyjne wystąpienia mas chłopskich przeciwko zaborcy i przeciwko obszarownikowi. Walki rewolucyjne w mieście wyzwoliły drzemiące na wsi siły wyrosłe na podłożu miejscowych stosunków społecznych i ucisku narodowego. Przesłanki rewolucji na wsi tkwiły od dawna, potrzebna była iskra zapalna, którą przyniosła "krwawa niedziela petersburska".

Walka o ziemię, lasy, o język polski w szkole i gminie, ciągnęła się od dziesiątków lat a w rewolucji wybuchła tylko z większą siłą i gwałtownością, obejmowała większe obszary guberni.

Rewolucja ta zrodziła nowe nieznane dotąd formy walki na wsi. Wciągnęła do niej nowe siły, które do tej pory były stosunkowo bierne - służbę dworską. Strajki rolne, które rozpoczęły się wiosną 1905 roku pod wpływem wystąpień klasy robotniczej, były pierwszym poważnym wystąpieniem proletariatu rolnego przeciwko obszarownikowi. W guberni radomskiej podobnie zresztą jak w całym Królestwie Polskim miały bezpośredni związek z wystąpieniami w mieście. W okresach wzrostu i nasilenia walk robotniczych, można było obserwować na wsi nasilenie fali strajkowej. Dadzą się wyróżnić trzy okresy w tej walce. Pierwszy na wiosnę 1905 roku, bardzo żywiołowy, mało zorganizowany, objął tylko folwarki w powiecie opatowskim. Strajki w tym okresie miały bezpośredni związek z wystąpieniami robotników fabrycznych w Ostrowcu i w okolicach Ostrowca. Żądania wysuwane przez służbę dworską, formułowane były pod wpływem robotników miejskich i ich doświadczeń. Służba dworska domagała się przede wszystkim podniesienia płacy i zwiększenia przydziału płodów rolnych.

Okres drugi obejmował marzec i kwiecień 1906 roku. Cechowało go lepsze przygotowanie organizacyjne, strajki wybuchały jednocześnie w kilku folwarkach tej samej okolicy, zmuszając tym samym do ustępstw obszarników pozbawionych rąk do pracy.

Ostatni etap walk strajkowych na wsi przypadał na czas żniw w 1906 roku, kiedy w miastach całego Królestwa następował już proces cofania się rewolucji. Mimo tego na terenie guberni radomskiej objął większą ilość folwarków niż strajki rolne z poprzednich okresów i był najbardziej dojrzały organizacyjnie.

Wynikiem agitacji i ogólnych wystąpień rewolucyjnych była również walka o prawa narodowe i demokratyczne na wsi. Przejawiało się to na zebraniach, gdzie chłopci domagali się reformy samorządu, dopuszczenia do głosu w sprawach gminy ludności bezrolnej oraz większej samodzielności w decydowaniu o sprawach gminy. Poza dotychczasową walką o spolszczenie szkoły, wieś domagała się w trakcie rewolucji głębszych zmian w tym zakresie. Przede wszystkim, żądano szkoły narodowej, bezpłatnej, powszechnej i obowiązkowej, która by została pod zarządem gminy.

Pod koniec 1905 i w roku 1906 przez wsie radomskie przeszła fala demonstracji politycznych. Ludność chłopska w czasie pochodów i demonstracji wyrażała swoje niezadowolenie z carskiej polityki wobec narodu polskiego. Polskie sztandary i stroje narodowe, biały orzeł i śpiewane pieśni narodowe, miały przypominać o polskości wsi i narodowym charakterze jej kultury. Żądano autonomii Królestwa Polskiego, wolności słowa, wyznania, zakładania związków, zniesienia stanu wojennego i uwolnienia więźniów politycznych.

Od początków rewolucji wieś była terenem silnego oddziaływania propagandowego partii politycznych. Właśnie tu najwcześniej dotarła Narodowa Demokracja z hasłami spolszczenia szkoły i gminy. Idąc wspólnie z klerem endecja zyskała w początkowym okresie rewolucji wpływy, szczególnie w powiatach opoczyńskim i sandomierskim. W miarę nasilenia się agrarnych wystąpień chłopskich i strajków służby dworskiej, endecja stanęła zdecydowanie na gruncie obrony interesów obszarnczych i potępiła walkę chłopską. Przekreśliło to w dużym procencie jej dotychczasowe wpływy w powiatach radomskim, koneckim, koneckim i iłżeckim oraz osłabiło zajmowane pozycje w powiatach opoczyńskim i sandomierskim.

Agitacja socjaldemokratyczna /SDKPiL/ zasadniczo ograniczała się do proletariatu rolnego. Jednak w miarę narastania wrzenia rewolucyjnego na wsi, terenowe organizacje SDKPiL wychodziły z agitacją także do chłopów posiadaczy. Pod koniec rewolucji dzięki dużym wysiłkom działaczy tej partii rozbudowana została sieć organizacyjna w powiatach koneckim i radomskim. Chłopska grupa SDKPiL w koneckim obok grupy chłopskiej powiatu puławskiego na lubelszczyźnie należała do najsilniejszych w Królestwie.

Szczególne miejsce w propagandzie i organizacji komórek partyjnych na wsi przypadło Polskiej Partii Socjalistycznej. Według dostępnych autorowi źródeł - archiwalnych^{x/} jej wpływ na wieś radomską był największy. Wyptywało to niewątpliwie z programu w kwestii narodowej jaki propagowała na wsi poprzez swe pisma ulotne i prasę.

^{x/} Patrz źródła archiwalne wykorzystane w dołączonej tabeli wystąpień rewolucyjnych we wsiach podradomskich.

Chłopi wchodzili do wielu komórek organizacyjnych PPS, tworzyli też samodzielne koła wioskowe i gminne, uczestniczyli w zebraniach i wiecach socjalistycznych. Pod kierunkiem agitatorów PPS przeprowadzali strajki rolne i współuczestniczyli w napadach na sklepy mopolowe, kasy i urzędy gminne, zdobywając środki na działalność polityczną i niszcząc obciążające dokumenty. Siecią kół socjalistycznych ogarnięte były wsie w powiatach: opatowskim, iłżeckim, koneckim, kozienieckim i radomskim.

Nie posiadamy informacji odnośnie propagandy socjalistycznej na innych terenach Królestwa Polskiego, bowiem dotychczasowa literatura historyczna bliżej nie zajmowała się tym zagadnieniem. Wydaje się na podstawie dużej ilości źródeł z akt urzędów carskich, że Radomskie pod tym względem było terenem o wyjątkowo rozbudowanej sieci kół wioskowych PPS i to między innymi stanowiło o specyfice tego rejonu w rewolucji.

Większość chłopskich działaczy rewolucyjnych była członkami PPS. Przenosili oni program partii i doświadczenia robotników miejskich w walce z fabrykantami i caratem na wieś. Za ich pośrednictwem do rąk chłopów trafiała bibuła partyjna. Ponad 50 kół PPS na wsiach guberni powstałych i istniejących w czasie rewolucji to cyfra mała, jeśli brać pod uwagę procent ludności wiejskiej w stosunku do innych grup społecznych, duża zaś jeśli zważyć, że przed rewolucją nie było ich wcale.

Na przełomie roku 1905/1906 gubernia radomska wyróżniała się spośród innych terenów Królestwa Polskiego rozwojem ruchu partyzanckiego. Chłopi uczestniczyli w akcjach zbrojnych i niszczyli dokumenty obciążające chłopów karami defraudacyjnymi, zaległymi podatkami i innymi należnościami na rzecz skarbu.

W walce rewolucyjnej chłopów radomskich w czasie rewolucji 1905 roku krystalizowały się wyraźnie trzy kierunki działania. Pierwszy dotyczył niezrealizowanych postulatów sprzed rewolucji. Chodziło o ziemię i lasy, których domagała się ludność małorolna a czasem i bezrolna. Drugi dotyczył walki robotników dworskich z wyzyskiem obszarnczym. W czasie rewolucji przejawiało się to w strajkach rolnych. Trzeci nurt tej walki obejmował żądania w zakresie swobód demokratycznych w tym języka i praw politycznych. Tu znalazła się zarówno ludność bezrolna i służba folwarczna jak również szerokie rzesze chłopów posiadaczy ziemi.

Pod względem angażowania się chłopów do czynnej walki zaborcą i obszarnikami, nie wszystkie tereny guberni były jednakowo aktywne. Wyróżniał się spośród wszystkich powiat opatowski, nieco mniejsze nasilenie miał ruch chłopski w powiatach: iłżeckim, koneckim-kozienieckim i radomskim, natomiast w rewolucji odgrywały najmniejszą rolę powiaty: opoczyński i sandomierski.

W większości wypadków ruch chłopski kształtował się pod wpływem robotników fabrycznych i w tych wypadkach był bardziej dojrzały, przybierał formy zorganizowanych strajków rolnych/powiat

opatowski/. Tam gdzie wpływy miasta i partii robotniczych były małe, dominowały dawne przedrewolucyjne formy walki jak: defraudacje leśne i spory o ziemię.

Walki rewolucyjne chłopów, podobnie jak wystąpienia w miastach, odbywały się w warunkach wzmocnionej ochrony wojskowej, bądź też w warunkach stanu wojennego. Poza strażą ziemską i leśną na wieś przybywały patrole kozackie a w razie zaburzeń chłopskich kierowano lotne oddziały wojskowe. Represje trwały przez cały okres rewolucji a ich nasilenie wzrastało z każdym rokiem. Wraz z odpływem fali rewolucyjnej i schyłkowym etapem rewolucji w 1907 roku z guberni radomskiej deportowano w głąb Rosji setki chłopów bez sądów w drodze administracyjnej. Długotrwałe represje po zakończeniu rewolucji otwierały bolesną ranę po bezpośredniej przegranej. Zagrozały też wyniszczeniem najbardziej oddanego elementu ludowego poprzez ciężkie więzienia lub długotrwałe katortgi.

Trudno ocenić czy straty poniesione w wyniku represji dadzą się zrównoważyć osiągnięciami jakie wieś łączyć może z rewolucją i jej oddziaływaniem. Mimo porażki, nieprzemijającą zdobyczą chłopów było rozbudzenie ducha narodowego, wzrost świadomości klasowej i politycznej. Doświadczenia społeczne i polityczne płynące z rewolucji, zaważyły w sposób zasadniczy na późniejszym kształtowaniu postawy chłopów i rozwoju ruchu ludowego.

Na początku rewolucji robotnicy rolni pisali do SDKPiL o pomoc przy organizacji strajku, po jej upadku gubernator radomski nakazywał naczelnikom powiatowym czujność przed grożącymi w każdej chwili strajkami rolnymi.

Istotną zdobyczą chłopów, było prawo organizowania na wsiach stowarzyszeń o charakterze gospodarczym, z dążeniem do podniesienia poziomu rolnictwa. Dekret w tej sprawie wydany pod wpływem rewolucji 17 marca 1906 roku zezwalał na rozwój czytelnictwa pism fachowych, zakładanie doświadczalnych poletek, urządzenie wystaw rolniczych. "Petersburskie Wiedomości" w korespondencji z guberni radomskiej w 1909 roku pisały, że na tym terenie w czasie trzyletniego okresu rewolucji, życie kulturalne i ekonomiczne zostało zahamowane. Wprawdzie i po upadku rewolucji nie powróciło ono do normy, niemniej daje się zauważyć - stwierdza gazeta - poważny i dotąd niespotykany ruch wsi do tworzenia różnego rodzaju kółek, związków, towarzystw itp. Istotnie zjawisko niespotykane wcześniej w takich rozmiarach. Do roku 1910 w całej guberni utworzono 472 stowarzyszenia gospodarcze. W niejednym wypadku powstawały one w gminach, gdzie przed i w czasie rewolucji chłopowie walczyli o serwituty, autonomię Królestwa, czy język ojczysty, gdzie istniały koła PPS, czy wpływy innych partii.

Rewolucja wykazała, że chłopowie mimo swych wahań, byli w toku rewolucji sojusznikiem proletariatu w walce z samowładztwem i obszarnikami.

Wsie biorące udział w wystąpieniach rewolucyjnych 1905-1907 roku

Lp.	Nazwa wsi	Rodzaj wystąpienia /udział w ruchu rewolucyjnym/	Wystąpienia przed 1905 r.	Data wystąpienia w rewolucji	Zródło
1	Adamów/kon/	Masowe defraudacje leśne	-	13. XI. 1905 r.	GGW 103747 k. 158
2	Adamów/koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Z. Ż. pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
3	Augustów/koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Tamże
4	Białobrzegi /rad/	Tajne nauczanie	1895 r.	-	RGR 960
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	od 1904 roku	Spr. CKR PPS z X. 1904 r.
		Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Z. Ż. pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
5	Bidziny /opat/	Strajk robotników rolnych	-	listopad	"Zorza" 14. XII. 1905 r.
				kwiecień 1905 r.	"Kurier Codzienny" nr 88 z 1905 r. i TGGR 17 k. 177
6	Bliżyn/kon/	Wspólna demonstracja robotników i chłopów. Brali w niej udział mieszkańcy Stąporkowa	-	sierpień 1905 rok	KGR 1388 s.1.
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905 rok	J. Naumiuk, Z dziejów rew. 1905 r., s. 40

1	2	3	4	5	6
		Masowe defraudacje leśne	-	luty 1906 rok	KGR 1462 a.
		Kontakty z SDKPiL /Komitet Miejscowy/	-	1907 rok	RGZZ 2/1907 s. 31
7	Bodzechów /opat/	Chłopi tej wsi brali udział w pow. 1863 r.	1863	-	<u>Chł. i sprawa chłopska 1863 r., s. 196</u>
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905-6	RGZZ 5/1908 k. 540
		Strajk robotników rolnych	-	III-IV 1905 rok	KGR 53/1905 s. 129-130, "Gazeta Ludowa" nr 9 z 1905 r.
		Chłopi odmówili kwaterek dla wojska, które przybyło celem stłumienia strajku rob. rolnych	-	kwiecień 1905 rok	"Gazeta Ludowa" nr 9 z 1905 roku
		Podczas zebrania gm. chłopi zniszczyli portrety carskie i wywiesili na budynku czerwony sztandar	-	1905	J. Szklarczyk, "Wspomnienia z akcji bojowej W:KRR w P nr 3
		Uchwała zebrania gm. o wprowadzeniu języka polskiego	-	styczeń 1905 rok	"Robotnik" nr 73 z 1906 roku
8	Boksyce/opat/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905-6	RGZZ 5/1908, "Robotnik" nr 155 z 1906 roku
9	Bostów/iż/	Masowe defraudacje leśne	-	grudzień 1905 rok	ZDP 39/1905 k. 189-190
10	Błotnica/rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22

1	2	3	4	5	6
11	Bobrowniki/koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Tamże
12	Brody/iż/	Tajne zebranie chłopskie ma którym dyskutowano nad sprawami narodowymi	kwiecień 1904 rok	-	RGZZ 12/1904 k. 60-61
		Kontakty z PPS	-	1905-7	"Wici" nr 13 z 1907 roku
13	Brzeziny/koz/	Masowe defraudacje leśne	-	8-11. XI. 1905 rok	Kal. Tych, Walki... t. II, s. 600
14	Brzeźnica/koz/	Wnoszono okrzyki antycarskie	26. I. 1893 rok	-	KGR 612 k. 1
		Zebranie chłopów kilku wsi. Omawiano sprawy polityczne i narodowe	-	listopad 1905 rok	Kal. Tych, Walki... t. II, s. 600
15	Brzóza/koz/	Opór chłopów przeciw dworowi	18. IV. 1861 rok	-	H. Grynwasser s. 165
		Uchwała zebrania gm. domagająca się wolności słowa, wyznania, związków, bezpłatnego nauczania	-	styczeń 1906 rok	KGR 1419 s. 71-72
		Strajk robotników rolnych	-	kwiecień 1906 rok	GGW 105352 k. 347
		Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
16	Brzózka Wólka/koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906	"Robotnik" nr 155 z 1906 roku
17	Brzezie/opat/	Masowe defraudacje leśne	-	styczeń 1906 rok	KGR 1561 k. 5
18	Bukowiny	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	"Robotnik" nr 155 z 1906 roku

1	2	3	4	5	6
19	Cecylówka/koz/	Starcia ze strażą podczas defraudacji leśnych	1893	-	ZDP Wł. Leśny i Ochrony Lasów 1078 k. 2
		Masowe defraudacje leśne i starcia ze strażą	-	27. XII. 1905 rok	ZDP 39/1905 k. 235-37, 128-9
		Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9
20	Chlewiska /kon/	Chłopi brali udział w powstaniu 1863 r.	1863	-	<u>Chłop i sprawa chłopska 1863 r.</u> s. 196
		Kontakty z PPS	-	1906-7	"Wici" nr 13
		Uczniowie domagali się języka polskiego w szkole	-	listopad 1905 rok	"Zorza" nr 14 z XII. 1905 r.
21	Chwałowice/iżz/	Masowe defraudacje leśne	-	listopad 1905 rok	ZDP 39/1905 cz. II, k. 109
22	Chocimów/opat/	Masowe defraudacje leśne	-	grudzień	Tamże
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 rok	"Robotnik" nr 155 z 1906 r.
23	Chybice /iżz/	Masowe defraudacje leśne	-	grudzień 1905 rok	ZDP 39-1905 cz. II, k. 189
24	Ciechostowice /kon/	Masowe defraudacje leśne i starcia ze strażą	-	czerwiec 1905 rok	GGW 103746 k. 100
25	Ciosownik /kon/	Masowe defraudacje leśne i napad na gajowego	-	17. XI. 1905 rok	GGW 103747 k. 158
26	Cmielów /opat/	Opór chłopów przeciw dworowi	24. IV. 1861 rok	-	H. Grynwasser s. 165
		Tajne nauczanie	1897 rok	-	RGR 981

1	2	3	4	5	6
1		Kontakty z PPS /koło PPS/	1904	1907	Spr. CKRPPS z X. 1904 r. i RGZŻ 5/1908 k. 540
		Demonstracja robotników i chłopów	-	30. X. 1905 rok	RGZŻ 1/1905 k. 376
		Uchwała zebrania gm. spisana w języku polskim domagająca się wprowadzenia j. polskiego do gminy i szkoły	-	styczeń 1905 rok	"Robotnik" nr 73 z 1906 roku
27	Czarna /rad/	Grupowe defraudacje leśne i starcie ze strażą leśną	-	3. II. 1905 rok	GGW 103745 k. 45-46
28	Czarna /kon/	Chłopi odmówili wysłania dzieci do szkoły carskiej	-	XI. 1905	"Robotnik" nr 66 z 1905 roku
29	Częstocice /opat/	Chłopi brali udział w powstaniu 1863 r.	1863	-	<u>Chłop i sprawa chłopska 1863 r.</u> s. 223
		Opór chłopów przy pomiarach gruntów i odgraniczeniach	1869	-	H. Brodowska <u>Ruch chłopski</u> , s. 324
		Strajk robotników rolnych	-	kwiecień 1905 1906	"Kurier Codzienny" nr 88, TGGR 17 k. 177
30	Denków /opat/	Chłopi brali udział w powstaniu 1863 r.	1863	-	<u>Chłop i sprawa chłopska 1863 r.</u> s. 5
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906-7	RGZŻ 5/1908-9 k. 540
31	Długowola /iżz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16

1	2	3	4	5	6
32	Dziurków /iżz/	Chłopi brali udział w demonstracji, która odbyła się między wsiami: Styków i Michałów	-	14. VIII. 1905 rok	RGZZ 10/1905 k. 432, 434, 436, 438
33	Goździków /opat/	Chłopi odmówili kwater dla wojska przybyłego dla stłumienia strajku robotników w Bodzechowie	-	kwiecień 1905 rok	"Gazeta Ludowa" nr 9 z 1905 r.
34	Gzowice /rad/	Masowe defraudacje leśne	-	grudzień 1905 rok	ZDP 39/1905 k. 26
		Chłopi nie przyjmowali dokumentów pisanych po rosyjsku	-	styczeń 1906 rok	GGW 104255 k. 111
		Kontakty z FPS /koło FPS/	-	1906-7	"Wici" nr 12 z 1907 r.
		Kontakty z SDKFiL	-	1906-7	ZZ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
35	Gadka /iżz/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906-7	"Wici" nr 13 z 1907 r.
36	Góra Puławska /koz/	Uchwała zebrania gm. w języku polskim domagająca się usunięcia caratu i wprowadzenia autonomii	-	marzec 1906 rok	"Gazeta Świąteczna" z 15. IV. 1906 r.
37	Gębarzów /rad/	Uchwała zebrania gm. domagająca się wprowadzenia języka pol.	-	luty 1906 rok	GGW 104255 k. 136
38	Cłowaczów/ koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	RGZZ 2/1907
39	Grabina /rad/	Kontakty z SDKFiL	-	1906-7	ZZ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
40	Goryń /koz/	Kontakty z SDKFiL	-	1906-7	Tamże

1	2	3	4	5	6
41	Goryńska Wola	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Tamże
42	Grabów /koz/	Chłopi odmówili składki szkolnej	luty 1899	-	RGR 914 k. 1-5
		Uchwała gm. domagająca się j. polskiego	-	luty 1906	RGR 1349 k. 29
43	Huta /kon/	Defraudacje leśne i starcia ze strażą leśną	grudzień 1889	-	SOR-Wyroki 136 k. 135
		Defraudacje leśne i starcia ze strażą leśną	-	czerwiec 1905	GGW 103746 k. 135
44	Huta /koz/	Konflikt z majoratem Jedlnia o ziemię i las	1883 1888	-	RGUSW 1110, cały poszyt
		Defraudacje i napady na straż leśną	-	luty 1906	ZDP 39/1905 cz. II, k. 364
45	Iłża /iżz/ gmina	Kontakty z PPS /koło PPS/	1904 do	1907	Spr. CKRPPS z X. 1904 r. ZZ pow. rad. 15/1910 k. 39
		Uchwała zebrania gm. domagająca się wprowadzenia języka pol. skiego	-	luty 1906	KGR 1349 k. 32
46	Jedlnia /koz/	Chłopi uczestniczyli w powstaniu 1863 roku	1863	-	WAP OT Radom, Rękopis wspomnień L. Wolskiego
		Zajmowanie obszarów dworskich	1866	-	L. Kostiuszko s. 340
		Bezrolni po uzyskaniu działek z ziemi po proboszczowskiej zaczęli się korzystać z państwa majorkackiego	1868 i dalsze	-	RGUSW 1129
		Tajne nauczanie	1882	-	H. Brodowska, <u>Ruch chłopski</u> , s. 349

1	2	3	4	5	6
		Kontakty z PPS /koło PPS/	1904 do	1907	Spr. CKRPSP z X. 1904 r. RGZŻ 10/1908 cz. 7, 12/1908-9
		Masowe defraudacje leśne	-	X-XII 1905	Kal. Tych. Walki, t. II, s. 611, ZDP 39/1905 k. 11-12
		Chłopi zamknęli szkołę z językiem wykładowym rosyjskim	-	XI, 1905	"Zorza" z 14. XII, 1905 r.
		Strajk robotników rolnych	-	IV, 1906	GGW 105352 k. 347
47	Jastrzębia /rad/	Poważne wpływy PFS. Tu mieściła się przez pewien czas tajna drukarnia tej partii	-	1905 1906	RGZŻ 10/1908 cz. I, J. Korus, pamiętnik/rękopis/, K. Mróz, Jastrzębia...
		Masowe defraudacje leśne	-	1905	Kal. Tych. Walki, t. II, s. 600-602
48	Jedliński /rad/	Tajne nauczanie	1875	-	H. Brodowska, Ruch chłopski, s. 348
		Tajne nauczanie	1895	-	RGR 937
		Defraudacje leśne	-	1905	Kal. Tych. Walki, t. II.
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	"Wici" nr 12 z 1907 roku
		Kontakty z SDKPiL /koło SDKPiL/	-	1906 1907	RGZŻ 10/1908 cz. I, ZŻ pow. rad. 15/1908 k. 16
49	Jasieniec /itk/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	SOR Wydz. Sledczy 24/1910 nr 3 t. VIII k. 186-7
50	Jańce /koz/	Przez kilka lat po uwłaszczeniu chłopi domagali się serwitutów w lasach rządowych/1868 i dalsze/	-	-	RGUSW 1126 cały poszyt

1	2	3	4	5	6
		Tajne nauczanie	1881 1882	-	H. Brodowska, Ruch chłopski, s. 351
		Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
51	Jaroszki /koz/	Tajne nauczanie. Prowadził je we własnym domu chłop Antoni Szpyra. Podczas rewizji znaleziono książki	1889	-	H. Brodowska, Ruch chłopski, s. 351
		Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
52	Jakimówka /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Tamże
53	Jastrząb /rad/	Podburzające przemówienia chłopów do żołnierzy przybyłych na egzekucję należności podatkowych	-	czerwiec 1906 rok	TGGR 20 k. 207, "Ludzkość" nr 164 z 1907 roku
54	Janowice /opat/	Strajk robotników rolnych	-	28. VII, 1906 rok	KGR 192 k. 137
55	Janowiec /koz/	Tajne nauczanie	1889	-	RGR 854
		Manifestacja i starcie z policją	-	maj 1905	GGW 103745 k. 155
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905	Tamże oraz Fr. Bernat-pamiętnik AZHP PPS 305/III/19
56	Kunów /opat/	Tajne nauczanie	1889	-	RGR 850
		Udział chłopów wsi w powstaniu 1863 r.	1889	-	Chł. i sprawa chłopska 1863 r. s. 5
		Walka chłopów o serwitut leśny	-	VI, 1905	GGW 103745 k. 100
		Uczniowie domagali się języka polskiego w szkole	-	XI, 1905	"Zorza" z 14. XII, 1905 r.

1	2	3	4	5	6
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905	SOR Wydz. Sledczy 24/1910 nr 3, VIII k, 179
57	Kuczów /iżz/	Demonstracja między wsiami Stykowem i Michałowem, w której braли udział chłopci z Kuczowa. Demonstracja miała charakter antyrządowy-antycarski	-	14. VIII, 1905	Kal. Tych, Walki, t. I, s. 647 oraz RGZZ 10/1905 k. 432, 436, 434, 438
58	Kowala /rad/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905 1907	"Wici" nr 12 z 1907 r.
59	Kozłów /rad/	Starcia ze strażą leśną podczas defraudacji leśnych w lasach kozienickich	1865 1866 1889	-	ZDP RGR Wł. Skarbu 1154 i 1155, SOR-Wyrocki 138 k, 23
		Chłopi przesuwali kopce graniczne w lasy rządowe, zmieniali koryto rzeki, która była granicą między ich działkami a obszarami rządowymi	1890 1891	-	RGUSW 2783 nlb
		Masowe defraudacje leśne	-	X. 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 584
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1907	"Wici" nr 12 z 1907 roku
60	Kazanów /iżz/	Tajne nauczanie. Chłopka Józefa Drożdżikowska uczyła potajemnie dzieci	1872	-	H. Brodowska, Ruch chłopski, s. 352
		Chłopi odmówili pójścia do wojska	-	1904	J. Bonarowicz, Historia 4 m-cy s. 176-7
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	SOR Wydz. Sledczy 24/1910 nr 3 t, VIII k, 186-7
61	Krępa /iżz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16

1	2	3	4	5	6
62	Kamienna /kon/	Tajne nauczanie	1891	-	RGR 900
		Masowe defraudacje leśne	-	1905 1907	GGW 103747 k. 61
63	Kieszek /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
64	Kuczki /rad/	Zebranie gminne domagające się wprowadzenia j. polskiego do gm. i szkoły	-	styczeń 1905	Kal. Tych, Walki, t. I, s. 591-2
		Masowe defraudacje leśne	-	X. 1905	Tamże
65	Kościeszów /koz/	Masowe defraudacje leśne	-	XI. 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 600
		Kontakty z SDKPiL	-	1906 1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
66	Krzczonowice /opat/	Strajk robotników rolnych	-	IV. 1905 1906	"Kurier Codzienny" nr 88 z 1905 r. i TGGR 17 k. 177
67	Kłonówek /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
68	Lipowe Pole /kon/	Masowe defraudacje leśne i starcia ze strażą	-	VI. 1905	GGW 103747 k. 100
69	Lasocin /opat/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905	SOR Wydz. Sledczy 24/1910 nr 3 t. VIII k. 179 oraz odezwa pt. Towarzystwo Lasocinacy, WAP OT Radom, luźne zbiory odezw.
		Demonstracja ludności i pozbawienie mandatu wójta i pisarza za odmowę pisania w gminie po polsku	-	XI. 1905	KGR 2895 k. 61 RGZZ 10/1906 k. 75

1	2	3	4	5	6
		Uchwała zebrania gminnego z akcentami antycarskimi	-	styczeń 1906	"Robotnik" nr 73 z 1906 r.
70	Lipisko /iżz/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905	SOR Wydz. Sledcz. 24/1910 nr 3 t. VIII s. 186
		Kontakty z SDKPiL	-	1906	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
71	Laski /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
72	Lesiów /rad/	Stawianie oporu mierniczemu przy pomiarach rozgraniczających wieś od dworu	1889	-	KGR 2669 k. 19
		Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
73	Lisów /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Tamże
74	Milica /kon/	Masowe defraudacje leśne i starcie ze strażą leśną	-	VI-VII 1905	KGR 2888 k. 28, 25-26
75	Majdów /kon/	Udział chłopów wsi w powstaniu 1863 r.	1863	-	<u>Chłop i sprawa chłopska 1863 r.</u> s. 214, 225
		Masowe defraudacje leśne i starcia ze strażą leśną	-	VI-VII 1905	Kal. Tych. Walki, t. I, s. 632
76	Mroczków /kon/	Masowe defraudacje leśne i starcia ze strażą leśną	-	VI, 1905	GGW 103746 k. 100
77	Mokroszek /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16-22
78	Maruszów /iżz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906-7	Tamże
79	Mirzec /iżz/	Chłopi odmówili pójścia do wojska	1904	-	J. Bonarowicz, Historia 4 m-cy s. 176

1	2	3	4	5	6
		Chłopi wystąpili o prawne zagwarantowanie im możliwości korzystania z lasów skarbowych	-	czerwiec 1905	GGW 103746 k. 100
		Manifestacja chłopska w której brało udział około 2 tys. ludzi. Domagano się m. innymi wprowadzenia języka polskiego do szkoły i gminy	-	1906 1907	"Wici" nr 13 z 1907 roku
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	"Wici" nr 13 z 1907 roku
80	Małyszyn /iżz/	Chłopi domagali się zagwarantowania prawa korzystania z lasów rządowych	-	czerwiec 1905	GGW 103746 k. 100
81	Mąkosy /koz/	Wieś domagała się wynagrodzenia za część zabranego w czasie urzędzenia, pastwiska Jodłowiec	X, 1869	-	GRUSW 1113 cały poszyt
		Tajne nauczanie. Michał Łobodziński, stały mieszkaniec wsi nielegalnie uczył dzieci w Mąkosach	1879	-	H. Brodowska-Ruch chłopski, s. 349-350
		Masowe defraudacje leśne	-	XI, 1905	Kal. Tych. Walki, t. II, s. 600
		Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
82	Małomierzyce /iżz/	Defraudacje leśne	-	XI, 1905	Kal. Tych. Walki, t. I, s. 599
83	Michałów /iżz/	Uczniowie odmówili uczenia się w języku rosyjskim	-	II, 1905	Tamże
		Udział w demonstracji antycarskiej między Stykowem i Michałowem	-	VIII 1905	Tamże s. 647 RGZZ 10/1905 k. 432, 434, 436

1	2	3	4	5	6
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	"Wici" nr 13 z 1907 roku
84	Mariampol/koz/	Starcie z wojskiem które przybyło po składki szkolne	II, 1899	-	KGR 914 k. 15
		Chłopi zamknęli dwie szkoły w gminie, w których uczono dzieci po rosyjsku	-	XI, 1905	"Zorza" z 14, XII, 1905 roku
		Kontakty z SDKPiL	-	1906	ZŻ pow. rad. 15/ 1908-9 k. 16
85	Mniszek /rad/	Strajk robotników rolnych	-	IV, 1906	GGW 104352 k. 367
86	Niekłan /kon/	Chłopi odmówili wysłania dzieci do szkoły z językiem wykładowym rosyjskim	XI, 1905	-	"Robotnik" nr 66 z 1905 roku
		Masowe defraudacje leśne	-	II, 1906	KGR 1462a k. 13
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	"Wici" nr 13 z 1907 roku
87	Nietulisko/opat/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	"Robotnik" nr 155 z 1906 roku
88	Nieczulice/ilż/	Defraudacje leśne	-	XII, 1905	ZDP 39/1905 k. 189
89	Niedarczów/ilż/	Defraudacje leśne i starcie ze strażą leśną	-	II, 1905	GGW 103745 k. 45-46
90	Okolina /opat/	Defraudacje leśne	-	II, 1907	Komitet Ochrony Lasów w Radomiu 367/OT Radom/
91	Owadów /rad/	Defraudacje leśne	-	XI, 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 600-602
		Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/ 1908-9 k. 16

1	2	3	4	5	6
92	Oblassy /koz/	Uchwała zebrania gminnego, na którym chłopi domagali się wprowadzenia języka polskiego do gminy	-	II, 1906	KGR 1349 k. 29
93	Osówka /ilż/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	SOR Wydz. Sledczy 24/1910 nr 3 t. VIII k. 186-7
94	Owczary/opocz/	Uchwała zebrania gminnego, na którym chłopi domagali się wprowadzenia języka polskiego do szkoły i gminy	-	1906	KGR 2893 k. 21-22
95	Odechów /rad/	Dzieci z tej wsi przez całą zimę 1905 roku uczyły się wyłącznie po polsku	-	1905	KGR 1349 k. 2
96	Połaniec /san/	Uczniowie miejscowej szkoły domagali się nau czania w języku polskim	-	XI, 1905	"Zorza" z 14, XII, 1905 roku
97	Pawłów /kon/	Spór między osadnikami a hr. Platerem	Od uwłaszczenia do roku 1910	-	RGUSW 762
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	"Wici" nr 13 z 1907 roku
98	Prawęcín /opat/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	"Robotnik" nr 155 z 1906 roku
99	Piaski /opat/	Ciągłe spory o prawa serwitutowe	Od uwłaszczenia przez kilka lat	-	GRUSW 1742 cały poszyt
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	"Robotnik" nr 155 z 1906 roku
100	Piotrowice/opat/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	SOR Wł. Sledczy 24/1910 nr 3 t. VIII k. 179

1	2	3	4	5	6
101	Policzna /koz/	Uchwała zebrania gminnego, na którym omawiano wprowadzenie języka polskiego do szkoły i gminy	-	I. 1906	TGGR 30 s. 187
		Wpływy SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
102	Pogorzale /kon/	Defraudacje leśne	-	VI-VII. 1905	Kal. Tych, Walki... t. I, s. 632
103	Polany /rad/	Żądanie bezpłatnego drzewa z lasów skarbowych	-	VI. 1905	GGW 103746 k. 100-102
104	Przytyk /rad/	Tajne nauczanie	1891	-	RGR 861, 877, 861, 871, 885
		Kontakty z PPS /koło PPS/	1904 do	1907	A. Żarnowska, Geneza... mapka nr 1
		Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
105	Piotrowice /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1906 1907	Tamże
106	Piasztów /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1906 1907	Tamże
107	Płachty /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906 1907	Tamże
108	Poświętne /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1906 1907	Tamże
109	Plusy /iż/	Masowe defraudacje leśne	XI-XII 1905	-	ZDP 39/1905 k. 103, 109, 111
110	Pasztowa Wola /iż/	Defraudacje leśne	XI-XII 1905	-	Tamże k. 103, 111
111	Rzepin /iż/	Wystąpienia parobków przeciwko dworowi o prawa serwitutowe	I. 1868	-	RGUSW 272 k. 4-5

1	2	3	4	5	6
		Udział chłopów w demonstracji między Stykowem i Michałowem	-	14. 8. 1905	Kal. Tych, Walki... t. I, s. 647 oraz RGZŻ 10/1905 k. 432 i dalsze
		Uchwała zebrania gminnego w sprawie wprowadzenia języka polskiego do szkoły i gminy oraz autonomii Królestwa Polskiego	-	I. 1906	KGR 1762 k. 692, Kal. Tych, Walki... t. II, s. 647-648
112	Radoszyce /kon/	Tajne nauczanie. Stanisław Kobylanowski był nauczyciel, lat 65, uczył potajemnie dzieci we własnym domu	1874	-	H. Brodowska, Ruch chłopski, s. 358
		Tajne nauczanie	1892	-	RGR 909
		Udział chłopów w powstaniu 1863	1863	-	WAP Kielce, Arch. Ord. Myszk. dz. V. p. 44a dok. 186
		Uchwała zebrania gminnego w sprawie wprowadzenia języka polskiego do szkoły i gminy	-	VII. 1906	KGR 1349 k. 87-8
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	A. Żarnowska, Geneza... mapka 3
113	Rzuców /kon/	Długotrwały spór o prawa serwitutowe. Od uwłaszczenia do końca XIX wieku	-	-	RGUSW 816, cały poszyt
		Starcia między chłopami a strażą przy okopcowaniu lasów rządowych i ziemi dworskiej	1894	-	KGR 102, oraz H. Brodowska, U źródeł ruchu ludowego, RDRL nr 3, s. 248-9
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905 1906	J. Naumiuk, Z dziejów rew. 1905 r., s. 40
114	Rogów /koz/	Strajk robotników rolnych	-	17. VII. 1906	TGGR 33 k. 39

1	2	3	4	5	6
115	Radonia/opocz/	Chłopi domagali się autonomii Królestwa Polskiego Strajk robotników rolnych	-	XI, 1905	KGR 2207 s. 7
			-	IV, 1906	GGW 104352 k. 367
116	Sieciechów /koz/	Uchwała zebrania gminnego w sprawie wprowadzenia języka polskiego do szkoły, gminy i sądu, oraz autonomii dla Królestwa Polskiego. Domagano się by o powołaniu nauczyciela decydowała gmina	-	I, 1906	"Gazeta Święteczna" z 15. IV. 1905 oraz KGR 1563 k. 10
117	Strykowice Błotne /koz/	Strajk robotników rolnych	-	24-5. IV, 1906	TGGR 10 k. 130
118	Skronino/opat/	Strajk robotników rolnych	-	19. IV, 1906	TGGR 1 k. 200
119	Sobótka /opat/	Strajk robotników rolnych	-	III, 1906	TGGR 16 k. 23
120	Swietlikowa Wola /koz/	Strajk robotników rolnych	-	1906	TGGR 10 k. 104
121	Samowodzie/koz/	Spór z dworem o serwitut	-	IV, 1907	"Naród" nr 105 z 1907 roku
122	Stąporków /kon/	Demonstracja antycarska z udziałem robotników i chłopów Kontakty z PPS /koło PPS/	-	15. 8. 1905 1905 1907	RGZŻ 1/1905 k. 376 AZHRL, Wspomnienia J. Brzezińskiego /pow. konecki/ oraz "Wici" nr 13 z 1907 roku
123	Stromiec /rad/	Urząd Gminny udekorowano sztandarem polskim a wyrzucono portrety rodziny carskiej	-	1905	A. Wróblewski, <u>Garść wspomnień szkolnych</u> , w: "Nasze Drogi", Radom 1928 r., s. 174-175

1	2	3	4	5	6
124	Smardzewice /opocz/	Demonstracja antycarska z udziałem robotników z Tomaszowa Mazowieckiego Chłopi nie pozwalali straży leśnej wchodzić do kościoła w mundurach rosyjskich Chłopi odmówili podwód dla wojska	-	20. XI, 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 608-11
			-	1905	GGW 103747 k. 174
			-	VI, 1906	TGGR 18 k. 263
125	Styków /iż/	Demonstracja antycarska między Stykowem i Michałowem	-	14. 8. 1905	Kal. Tych, Walki, t. I, s. 647 oraz RGZŻ 10/1905 k. 432, 434, 436
126	Solec /iż/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1905 1907	Spr. CKR PPS z X, 1904, SOR Wł. Siedlcy 24/1910 k. 186-7
127	Sienno /iż/	Tajne nauczanie Kontakty z PPS /koło PPS/	1891 1894	- 1905 1907	RGR 887 RGR 940 SOR Wyd. Siedlcy 24/1910 k. 186
128	Studzianna /opocz/	Chłopi brali udział w powstaniu 1863 roku Manifestacja w czasie której domagano się m. innymi wprowadzenia języka polskiego do szkoły i gm.	1863	- XI, 1905	<u>Chłop i sprawa chłopska 1863 r.</u> , s. 236 GGW 104352
129	Swierże Górne /koz/	Uchwała zebrania gminnego, na którym chłopom domagali się wprowadzenia języka polskiego i autonomii dla Królestwa	-	XI, 1906	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 659
130	Sucha /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
131	Stoki /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże

1	2	3	4	5	6
132	Staniśławów/koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże
133	Sewerynów /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże
134	Słupica /rad/	Masowe trzebieenie lasów rządowych	-	1905 1907	Naród nr 28 TGGR 2 k. 65 "Rozwój" nr 31
135	Sarnów /koz/	Uchwała zebrania gminnego, w czasie którego chłopci domagali się języka polskiego w szkole i gminie oraz autonomii dla Królestwa Polskiego	-	IV. 1906	Gazeta Święteczna" z 15. IV. 1906 roku
136	Skaryszew /rad/	Tajne nauczanie	1876 1891	-	RGR 864 oraz H. Brodowska, <u>Ruch chłopski</u> , s. 358
		Kontakty z PPS /koło PPS/	1904	1905	Spr. CKR PPS z X, 1904 roku
		Uchwała zebrania gminnego w czasie którego chłopci domagali się wprowadzenia języka polskiego do gminy i szkoły	-	II. 1906	KGR 1349 k. 46
137	Sosnówka /iż/	Masowe trzebieenie lasów rządowych	-	XII. 1905	ZDP 39/1905 k. 189-90
138	Stodoły /opat/	Strajk robotników rolnych	-	IV. 1905 III. 1907	"Kurier Codzienny" nr 88 TGGR 17 k. 177
139	Tychów /iż/	Tajne nauczanie	1891	-	RGR 917
		Chłopi żądali prawnego zagwarantowania im korzystania z lasów rządowych	-	VI. 1905	GGW 103746 k. 100-102
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1907	"Wici" nr 13 1907 rok
140	Tadeuszów/koz/	Masowe trzebieenie lasów rządowych	-	XI. 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, 600

1	2	3	4	5	6
141	Tczów /koz/	Ruch chłopski w latach 1861-64.	1861 1864	-	<u>Chłop i sprawa chłopska 1863 r.</u> , s. 6
		Manifestacja antycarska i domaganie się języka polskiego oraz autonomii Królestwa	-	25. XI. 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 608
		Uchwała zebrania gminnego, na którym chłopci domagali się wprowadzenia języka polskiego do szkoły, gminy i sądu oraz autonomii dla Królestwa	-	IV. 1906	"Gazeta Święteczna" z 15. IV. 1906 roku
142	Tariów /opat/	Uczniowie domagali się nauczania w języku polskim	-	XII. 1905	"Zorza" z 14. XII. 1905 roku
		Uchwała zebrania na którym chłopci domagali się wprowadzenia języka polskiego do szkoły i gminy	-	I. 1906	"Robotnik" nr 73 z 1906 roku
143	Tarczek /iż/	Uczniowie domagali się języka polskiego w szkole	-	XII. 1905	"Zorza" z 14. XII. 1905 roku
144	Trzebień /koz/	Starcie z wojskiem, które przybyło po niezapłacone składki szkolne	1899	-	KGR 914 k. 1-5
		Uchwała zebrania gminnego z akcentami antycarskimi	-	I. 1906	GGW 104352
145	Ubyszew /kon/	Spór z dworem o serwituty	-	1907	KGR 77/1907
146	Ursynów /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
147	Wola Owadowska /rad/	Masowe trzebieenie lasów rządowych	-	XI. 1905	Kal. Tych, Walki, t. II, s. 600
148	Wyśmierzyce /rad/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	"Gazeta Ludowa" nr 12 z 1906 roku
149	Wolica /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16

1	2	3	4	5	6
150	Wojciechów /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże
151	Wsola /rad/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże
152	Wierzchowiny/koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże
153	Wielka Wieś/iż/	Masowe trzebieenie lasów skarbowych	-	II. 1906	KGR 1462a k. 13
154	Wieloborowice /iż/	Spór o ziemię i serwituty z dworem	1865	-	RGUSW 257 k. 4, 140, 142, 151, 152
		Masowe trzebieenie lasów skarbowych	-	XII. 1905	ZDP 39/1905 k. 189-190
155	Wólka Tyszyńska /koz/	Chłopi utrudniali przewóz drzewa kupcom, którzy wywozili zakupiony budulec za granicę	-	XII. 1905	ZDP 39/1905 cz. II, k. 153
156	Wola Klasztorna /koz/	Zebraenie na którym domagano się autonomii Królestwa, języka polskiego i zniesienia podatków	-	13. I. 1906	KGR 1563 k. 1
157	Wojciechowice /opat/	Strajk robotników rolnych	-	IV. 1905	"Kurier Codzienny" 88 z 1905 r. oraz TGGR 17 k. 177
		Uchwała zebrania gminnego, na którym chłopi domagali się wprowadzenia języka polskiego w szkołach i w gminach	-	I. 1906	"Robotnik" 73 z 1906 roku
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	SOR Wydz. Sledczy 24/1910 k. 179
158	Wasniów /opat/	Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906 1907	Tamże
159	Wierzuniki /iż/	Tajne nauczanie	1895	-	RGR 929 k. 961
		Chłopi odmówili pójścia do wojska	1904	-	J. Bonarowicz, Historia 4 m-cy, s. 176-7

1	2	3	4	5	6
		Dzieci odmówiły uczenia się po rosyjsku	-	II. 1905	Kal. Tych. Walki... t. I, s. 599
		Walka o serwitut leśny	-	VI. 1905	GGW 103746 k. 100
		Kontakty z PPS /koło PPS/	od 1904	-	A. Żarnowska, Geneza rozłamu w PPS, mapka 2
160	Wąchock /iż/	Tajne nauczanie	1895	-	RGR 968
		Kontakty z PPS /koło PPS/	-	1906	A. Żarnowska, Geneza, mapka 3
161	Zwoleń /koz/	Tajne nauczanie	1895	-	RGR 893, 904, 939
		Zbojkotowano zebranie prowadzone po rosyjsku	-	1906	GGW 104255 k. 243 KGR 2893 k. 3-4
		Kontakty z PPS /koło PPS/	1904	1906	A. Żarnowska, Geneza, mapka 1-3
162	Żdżary /koz/	Masowe defraudacje leśne	-	X. 1905	Kal. Tych. Walki... t. II, s. 600-602
		Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
163	Zakrzówek /rad/	Tajne nauczanie	1892	-	RGR 921
		Kontakty z SDKPiL	-	1907	ZŻ pow. rad. 15/1908-9 k. 16
164	Zadobrze /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże
165	Zagożdżon /koz/	Kontakty z SDKPiL	-	1907	Tamże

Objaśnienia skrótów zamieszczonych w wykazie wsiZróżdła archiwalne

Arch. Ord. Mysz.	- Archiwum Ordynacji Myszowskich, WAP Kielce
AZHP	- Archiwum Zakładu Historii Partii
AZHRL	- Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego
CKR	- Centralny Komitet Robotniczy
GGW	- Generał Gubernator Warszawski
KGR	- Kancelaria Gubernatora Warszawskiego
OT	- Oddział Terenowy
PPS	- Polska Partia Socjalistyczna
RGR	- Rząd Gubernialny Radomski
RGUSW	- Radomski Gubernialny Urząd Spraw Włościańskich
RGZŻ	- Radomski Gubernialny Urząd Żandarmerii
SDKPiL	- Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
SOR	- Sąd Okręgowy w Radomiu
TGGR	- Tymczasowy Generał Gubernator Radomski
WAP	- Wojewódzkie Archiwum Państwowe
ZDP	- Zarząd Dóbr Państwowych w Radomiu
ZŻ pow. rad.	- Zarząd Żandarmerii powiatu radomskiego

Publikacje

J. Bonarowicz Historia 4 m-cy	- J. Bonarowicz, <u>Historia czterech miesięcy, strajk młodzieży szkolnej</u> , Kraków 1906;
H. Brodowska Ruch chłopski...	- H. Brodowska, <u>Ruch chłopski w Królestwie Polskim 1864-1905</u> , t. 1-4, Warszawa 1958-1961;
<u>Chł. i sprawa chłopska</u>	- <u>Chłopi i sprawa chłopska w powstaniu styczniowym</u> , materiały źródłowe z guberni radomskiej, Wrocław - Kraków-Warszawa 1962;
H. Grynwasser	- H. Grynwasser, <u>Sprawa włościańska w Królestwie Polskim w latach 1861-1862</u> , Wrocław 1951;
I. Kostiuszko	- I. Kostiuszko, <u>Krestjanskaja reforma 1864 goda w Carstwie Polskom</u> , Moskwa 1962;
KRRwP	- <u>Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce</u> , Warszawa 1935-1939;
K. Mróz	- K. Mróz, <u>Jastrzębia, wieś powiatu radomskiego</u> , Warszawa 1935;
J. Naumiuk	- J. Naumiuk, <u>Z dziejów rewolucji 1905-1907 roku w rejonie Skarżyska</u> , Kielce 1962;

A. Żarnowska - A. Żarnowska, Geneza rozłamu Polskiej Partii Socjalistycznej 1904-1906, Warszawa 1965;

Podziały administracyjne

pow.	- powiat
iż.	- iłżecki
kon.	- konecki
koz.	- kozieniecki
opat.	- opatowski
opocz.	- opoczyński
rad.	- radomski
san.	- sandomierski

Wojciech Kalinowski

NAJSTARSZE PLANY RADOMIA

/do roku 1818/

1. W s t ę p

W badaniach historycznych nad miastami coraz większe znaczenie ma analiza źródeł kartograficznych i ikonograficznych, a więc dawnych map, planów i widoków miast. Pionierska praca prof. Oskara Sosnowskiego¹, kierownika Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej /cyt. dalej ZAP PW/, ugruntowała metodę badania układów przestrzennych miast, polegającą na analizie i konfrontacji planów historycznych z współczesnymi planami pomiarowymi². Do źródeł kartograficznych sięgają nie tylko historycy architektury czy urbanistyki, ale również historycy³; między innymi właśnie analiza historycznych planów w konfrontacji z innymi źródłami historycznymi, była podstawą szeregu prac niedawno zmarłego doc. dr H. Müncha, które były punktem wyjścia badań nad początkami miast polskich, rozwiniętych po drugiej wojnie światowej⁴.

Analiza źródeł kartograficznych wykazuje, że zawierają one w swej treści wiele elementów, które przy umiejętnym odczytaniu i interpretacji pozwalają nie tylko na wyciągnięcie wniosków co do zabudowy i układu miasta w okresie powstania źródła, ale również na badania retrospektywne, sięgające nawet wczesnego średniowiecza⁵. Na mapach i planach miast, pochodzących zwłaszcza z okresu przed żywołowym ich rozwojem w dobie kapitalizmu, odczytać można przebieg dawnych dróg i ulic, podziały własnościowe, nieistniejące ciekły wodne i zbiorniki, relikty zabudowy / obwarowania miejskie / i inne. Dane te są cennym materiałem nie tylko do rozwoju przestrzennego miasta czy jego historycznej fizjografii, ale również dla zagadnień gospodarczych /własność i użytkowanie gruntów/, społecznych /rozmięszczenie grup społecznych i narodowościowych/. Analiza planu Radomia z roku 1822 łącznie z zachowanym rejestrem pomiarowym, pozwoliła między innymi na odczytanie grup społecznych właścicieli nieruchomości oraz na lokalizację grup zawodowych w poszczególnych dzielnicach miasta⁶. Znane są również takie prace dla Krakowa⁷ i innych miast.

Rosnące zainteresowanie źródłami kartograficznymi było powodem zainicjowania szeregu publikacji katalogowych. Już w okresie międzywojennym ukazują się dwa pierwsze katalogi planów miast⁸, bardzo odbiegające od siebie charakterem, lecz mające istotne znaczenie dla wytyczenia kierunku przyszłych prac katalogowych. Pierwszy z nich, wydany również z inicjatywy prof. Oskara Sosnowskiego przez ZAP PW, miał charakter albumu przerysów planów miast, nieco uproszczonych i doprowadzonych do jednolitej skali 1:5000, wraz ze szczegółowym wykazem ujmującym istotne dane opisu planów⁹. Drugi, był pierwszym katalogiem określonego zbioru archiwalnego źródeł kartograficznych¹⁰.

Po drugiej wojnie światowej, w związku z poważnym rozwojem badań nad historią budowy miast, mnoży się liczba wydawnictw uwzględniających katalogi zbiorów kartograficznych¹¹ lub analizujących poszczególne źródła¹². Punktem przełomowym była jednak konferencja w Nieborowie na jesieni 1950 r., zorganizowana z inicjatywy Instytutu Urbanistyki i Architektury wraz z Naczelną Dyrekcją Muzeów i Ochrony Zabytków przy współdziałaniu Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego¹³. Przygotowane wówczas materiały sprawozdawcze poszczególnych archiwów¹⁴ oraz referat Wojciecha Trzebińskiego¹⁵, wytyczyły kierunek dalszych prac katalogowych, niestety wkrótce przerwanych na skutek likwidacji działów historycznych w Instytucie Urbanistyki i Architektury¹⁶.

Zamierzeniem Instytutu było wydanie katalogów wyboru planów miast polskich w poszczególnych archiwach w zbiorowym wydawnictwie pt. Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych / cyt. dalej IKZK/. Wydane zostały cztery zeszyty obejmujące część zbiorów archiwów państwowych w Lublinie¹⁷, Warszawie¹⁸, Łodzi¹⁹ i Radomiu²⁰, przy czym ten ostatni zeszyt, opracowany jeszcze w Instytucie, wydany został już przez Zakład Historii Architektury i Urbanistyki PAN. Instytucja ta przejęła do czasu jej likwidacji prace Działu Historii Budowy Miast IUA, wydając dalsze dwa zeszyty obejmujące zbiory Państwowej Biblioteki w Berlinie²¹ i Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej²². Ostatni zeszyt IKZK, wydany w roku 1962, miał już nieco inny charakter, obejmując źródła kartograficzne pochodzące z różnych zbiorów i dotyczące jednego miasta²³.

Równocześnie z pracami Instytutu toczyły się żmudne prace inwentaryzacyjne w poszczególnych archiwach państwowych, które doprowadziły do nowych publikacji katalogowych²⁴. Ukazało się również dość dużo opracowań źródeł kartograficznych dla poszczególnych miast²⁵ czy ich fragmentów²⁶, jak i monograficznych prac o poszczególnych zabytkach kartograficznych²⁷.

+

Radom, dawne miasto wojewódzkie i gubernialne, ma bardzo bogatą dokumentację kartograficzną od końca XVIII w. aż do lat ostat-

nich. Duża część tych materiałów znajduje się już w zbiorach kartograficznych Archiwum Państwowego w Radomiu, choć jeszcze wiele cennych map i planów z XIX w. znajduje się w wydziałach Prezydium Miejskiej Rady Narodowej²⁸, które powinny być przekazane właściwemu archiwum. Wiele kartografików radomskich znajduje się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, a pojedyncze plany i mapy znaleźć można w różnych archiwach i zbiorach polskich i zagranicznych. Niezwykle liczne są plany fragmentów miasta czy nawet poszczególnych działek, pochodzące z XIX w. i wszyte w woluminy akt z zespołów Urzędu Muncypalnego m. Radomia i Komisji Województwa Sandomierskiego /w Archiwum Państwowym w Radomiu, cyt. dalej APR/ oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji /w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, cyt. dalej AGAD/.

Źródła kartograficzne dotyczące Radomia nie zostały dotąd opracowane²⁹, choć wiele z tych materiałów zostało już wykorzystanych do różnych prac publikowanych w ostatnim dwudziestopięcioleciu³⁰. Ze względu na dalszy rozwój badań nad historią Radomia oraz ze względu na rosnące zadania konserwatorskie i planistyczne, istnieje pilna potrzeba opracowania katalogu materiałów kartograficznych naszego miasta wspólnym wysiłkiem tutejszych instytucji naukowych i organizacji kulturalnych.

Niniejszy artykuł, omawiający najstarsze zabytki kartograficzne Radomia, odnalezione dotychczas przez autora, nie może zastąpić pełnego katalogu, lecz może będzie wskazówką dla dalszych poszukiwań. Obejmuje on tylko plany i mapy do roku 1818, kiedy został wykonany dokładny pomiar miasta przez inżyniera wojewódzkiego Ignacego Ebertowskiego³¹, który stał się podstawą dla kilkudziesięciu przerysów niemal do schyłku XIX wieku³².

2. Mapy Radomia z okresu przedrozbiorowego / do roku 1796 /

Dokumentacja kartograficzna miast polskich z okresu przed najazdem szwedzkim w latach 1655-1660 przedstawia się niezwykle ubogo. Znane są nieliczne plany miast z XVI w., jak np. piękny plan Wrocławia wykonany w 1562 r. przez B. Weynera³³ czy też fragmenty planów miast, sporządzanych w związku z budowami prowadzonymi przez jezuitów³⁴. Kilka planów, a raczej widoków z lotu ptaka, miast polskich zawiera monumentalne dzieło G. Brauna, Civitates orbis terrarum... Norymberga 1572-1618 /Łowicz, Lib. 6 nr 51, Kalwaria, Lib. 6, nr 45, Świebodzin, Lib. 5, nr 50/³⁵. Materiały do tych widoków otrzymał on z Polski, prowadząc - jak pisze we wstępie - korespondencję z królem i ówczesnymi mężami stanu. Nie były to jeszcze plany pomiarowe lecz szkice odręczne, rysowane nieraz z kilku punktów, pokazujące poszczególne budynki w rzutach aksonome-

trycznych lub perspektywie. W tym jednak czasie istniały już w Polsce plany zdejmowane przy pomocy prostych metod geodezyjnych, czego dowodem może być plan Ujazdowa koło Warszawy z 1606 r.³⁶

Dopiero okres wojen szwedzkich w latach 1655-1660 przynosi bogate materiały kartograficzne sporządzane dla celów wojskowych zarówno przez Szwedów jak Polaków. Część z tych planów ma charakter notatek związanych z działaniami wojennymi /wywiadem?/, część stanowią dokładne plany pomiarowe związane z budową fortyfikacji bastionowych, a czasem z projektami czy przebudowy miast³⁷. W zbiorach szwedzkich, głównie w Archiwum Wojennym w Sztokholmie /Kungl. Krigsarkivet/ i w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali, zachowało się z XVII i początków XVIII w. 30 000 planów i map³⁸, z których dość dużo przedstawia tereny Polski. Prowadzone dotychczas kwerendy³⁹ ujawniły wiele interesujących materiałów kartograficznych dotyczących miast polskich, lecz nie zostały systematycznie doprowadzone do końca. Nie jest wykluczone, że w materiałach tych mogą zostać odnalezione plany Radomia, związane z trzykrotnym pobylem Szwedów /1655, 1656 i 1701 r./.

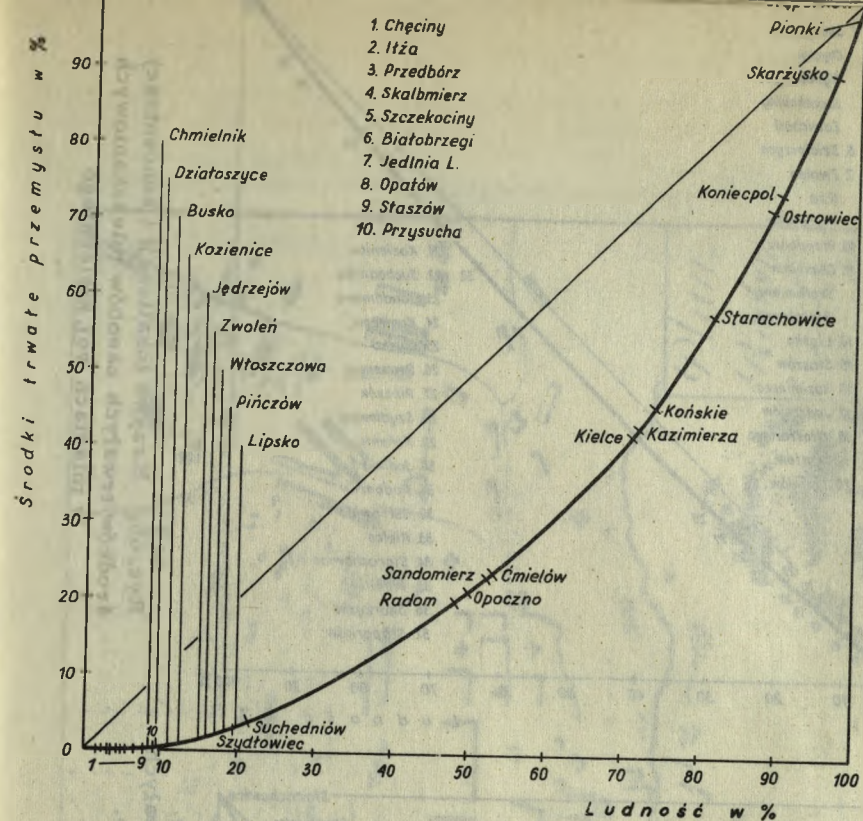
Następne ożywienie działalności kartograficznej na terenie Polski Centralnej wiąże się z podjęciem spraw miejskich przez Sejm Rzeczypospolitej w latach 1767-1768. Powoływane reskryptami królewskimi Komisje Dobrego Porządku dla większych miast Rzeczypospolitej, podjęły między innymi sprawy uporządkowania dochodów i własności miast⁴⁰. Dla regulacji spraw własnościowych i ustalenia granic i posiadłości miasta, Komisje te inicjowały sporządzanie map siedzib i gruntów miejskich, z których kilkanaście zachowało się w oryginałach lub przerysach. Dla Radomia i Zwoleń, Komisja Dobrego Porządku powołana została w roku 1787 pod przewodnictwem wojewody sandomierskiego Macieja Sołtyka⁴². Być może na zalecenie tej Komisji był sporządzony plan Radomia lecz brak o nim jakichkolwiek wiadomości. Niewątpliwie jednak w tym czasie istniał już plan pomiarowy miasta, który był zapewne podstawą zachowanego uproszczonego przerysu, pochodzącego z trzeciej tercji XVIII w.:

Plan de Radom. Schematyczna mapa miasta wraz ze wsią Zamłynie i Przedmieściem Lubelskim, z oznaczeniem bloków zabudowy, kościołów, sieci dróg z nazwami, hydrografii terenu,

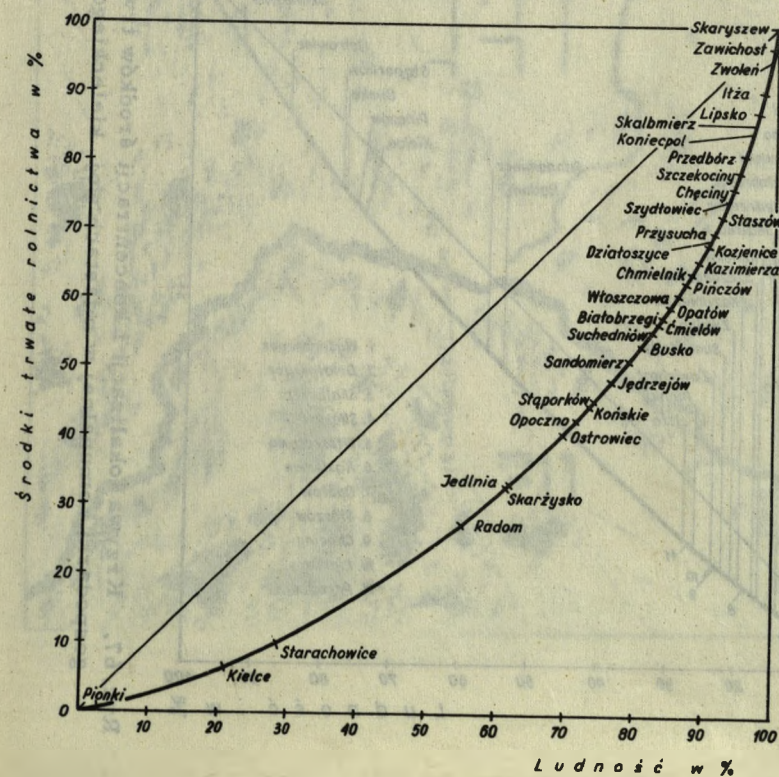
Autor nieznany. Sporządzony zapewne w trzeciej tercji XVIII w. Rkps, papier, tusz, kolorowany, 32, 5x22, 9 cm. Skala 1:7200

Zbiór kartogr. ZAP PW - sygn. U. I. 71

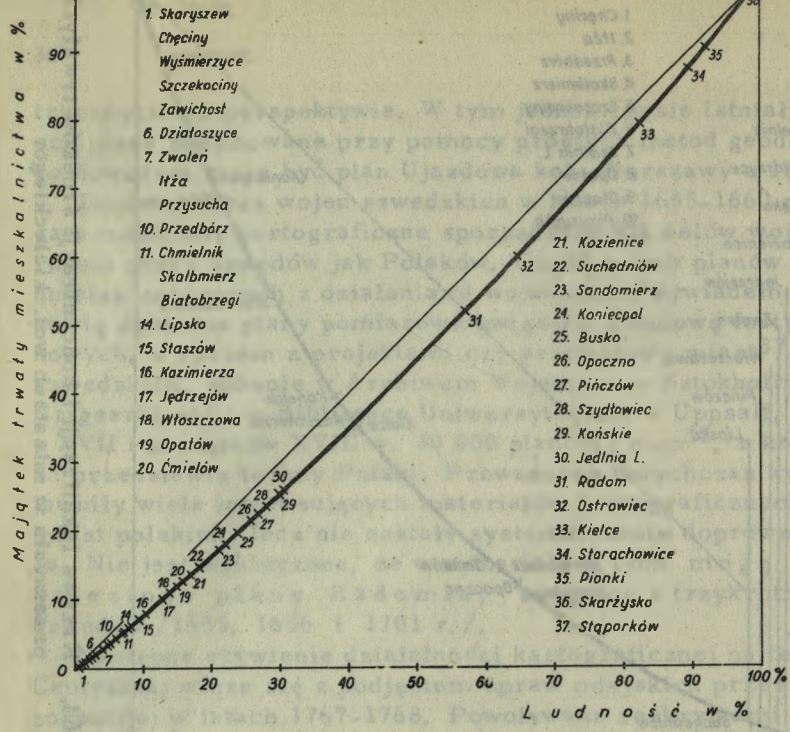
Plan ten, odnaleziony przez autora w roku 1960, był już dwukrotnie publikowany⁴³. Jest to najstarszy z dotychczas znanych planów miasta, zawierający wiele nieznanych dotychczas informacji o mieście, układzie dróg i hydrografii terenu. Miasto było otoczone wówczas murami, oznaczonymi schematycznie na planie, z trzema bramami: "Porte de

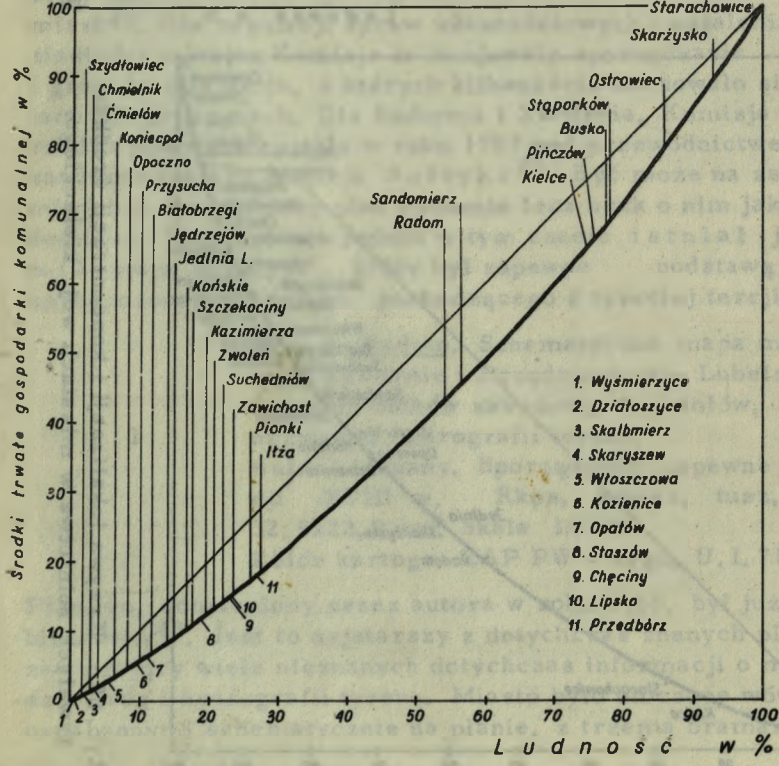
Ryc. 64. Krzywa lokalizacji i koncentracji środków trwałych przemysłu w miastach woj. kieleckiego.

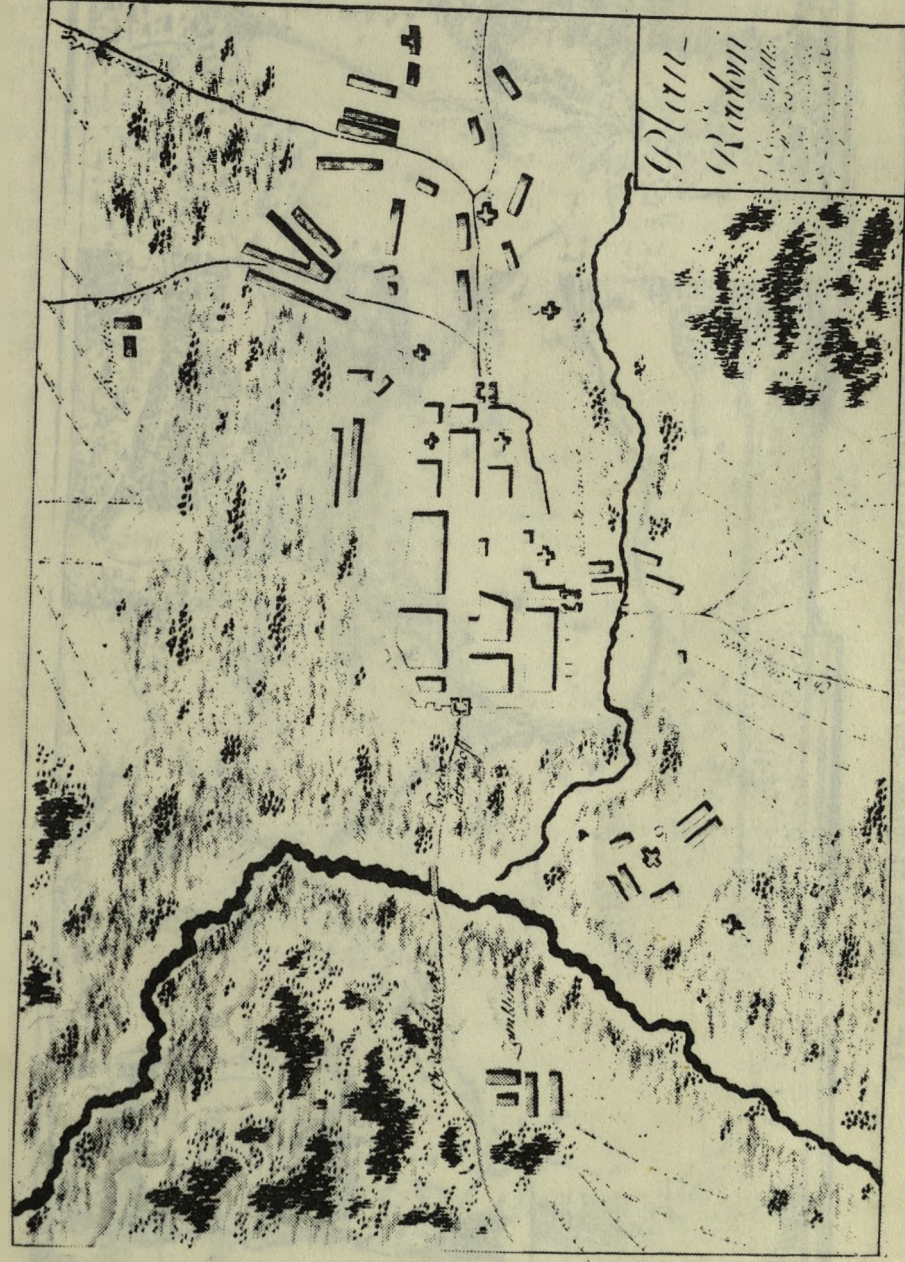
Ryc. 65. Krzywa lokalizacji i koncentracji środków trwałych rolnictwa w miastach woj. kieleckiego.

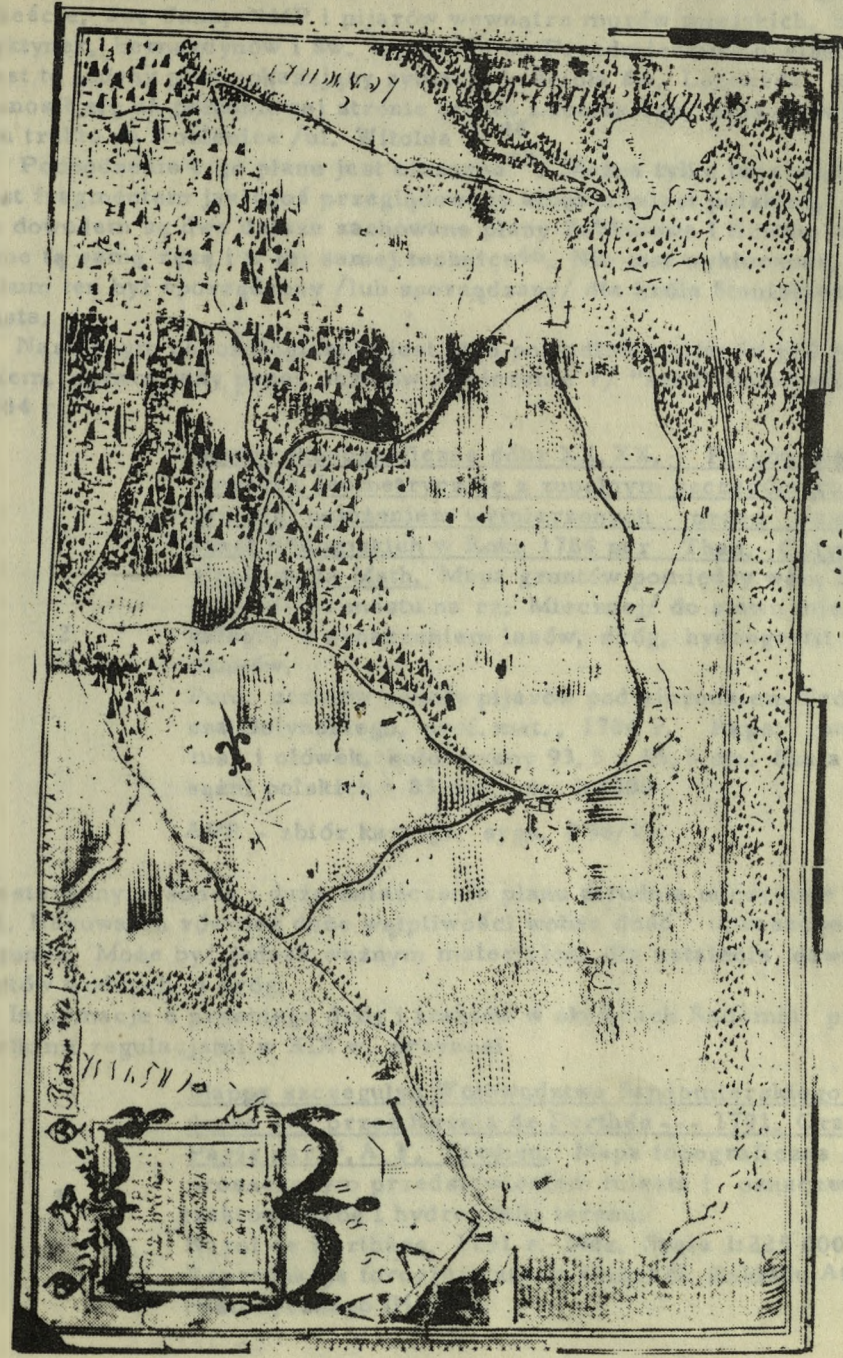
Ryc. 66. Krzywa lokalizacji i koncentracji środków trwałych zasobów mieszkaniowych w miastach woj. kieleckiego

Ryc. 67. Krzywa lokalizacji i koncentracji środków trwałych gospodarki komunalnej w miastach woj. kieleckiego.

Ryc. 1. Plan Radomia z drugiej połowy XVIII w. Org. ZAP PW
Zbiór kartogr. sygn. U.I.71./Poz.1/

Ryc. 2. Mapa gruntów pijarskich pomiędzy Zamłyniem a Kapturem z 1784 r., wykonana przez uczniów pod kierunkiem prof. mat. Tadeusza Golińskiego. Oryg. APR Zbiór kartogr. sygn. /Poz. 2/

Petrikoff", "Porte de Lublin", "Porte de Cracovie". Na planie oznaczono też sytuację 7 kościołów: św. Piotra i św. Wacława na Starym Mieście, św. Jana, NMP i pijarów wewnątrz murów miejskich, benedyktynów, bernardynów i św. Leonarda na Przedmieściu Lubelskim. Jest to jedyny plan pokazujący sytuację kościoła św. Leonarda, który wznosił się na południowej stronie traktu Lubelskiego, przy rozwidleniu traktu na Kozienice /ul. Witolda ?/44

Pochodzenie tego planu jest nieznane⁴⁵. Można tylko twierdzić, że jest fragmentem jakiegoś przeglądowego albumu miast polskich, czego dowodem są dwa dalsze zachowane plany Zabłudowa i Kowna, wykonane tą samą ręką i w tej samej technice⁴⁶. Nie jest wykluczone, że album ten był sporządzony /lub sporządzany/ dla króla Stanisława Augusta.

Następnym chronologicznie jest plan posiadłości pijarów pod Radomiem, opracowany przez uczniów /ćwiczenie ?/ "szkół radomskich" w 1784 r.:

Mappa ikonograficzna dóbr XX, XX. Piarów Kaptur zwanym Jeometrycznie z zupełnym szczególnych przyległości położeniem wymierzonych przez Uczniów Szkół Radomskich w Roku 1784 par Thad. Golynski Prof. de la Math. Mapa gruntów pomiędzy wsią Zamłynie /od mostu na rz. Mlecznej/ do stawu miejskiego, z oznaczeniem lasów, dróg, hydrografii i budynków.

Pom. uczniów szkoły pijarów pod kierunkiem Tadeusza Golynskiego, prof. mat., 1784 r. Rkps, papier tusz i ołówek, kolorowany 93,5 x 55,5 cm. Skala 100 sążni polskich = 83 mm ok. 1:2000.

APR - zbiór kartogr. sygn. 2 98/11.

Niestaranny rysunek i duże zniszczenie planu utrudnia odczytanie treści. Nasuwa on również dużo wątpliwości wobec dość uproszczonego rysunku. Może być jednak ważnym materiałem dla ustalenia dawnych cieków wodnych i dróg.

Informacje o przebiegu dróg i traktów w okolicach Radomia przed wielkimi regulacjami w XIX w. przynosi

Mappa szczegulna Woiewodztwa Sandomierskiego zrzadzona --- przez Karola de Perthés --- 1791. Gravé à Paris par P.A.F. Tardieu. Mapa topograficzna z uproszczonym przedstawieniem miasta i oznaczeniem traktów, dróg i hydrografii terenu.

Karol de Perthés, 1791 r. Mdz. Skala 1:225 000.
Reprodukcja fotograficzna w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.

Mapa ta stanowi istotny materiał dla topografii terenu okolic Radomia oraz dla układu wsi, które później w XIX w. zostały uregulowane, a nieraz przeniesione w inne miejsce.

Informacje pośrednie mamy o istnieniu planu wsi Zamłynie z XVIII w. Plan ten znajdował się w rękach prywatnych przed pierwszą wojną światową⁴⁷ i dotychczas nie udało się ustalić jego dalszych losów.

Mapa wsi Zamłynie z zaznaczeniem okopów sypanych w 1794 r.

4 Autor nieznany, po 1794 r. Rkps ?

Przed 1911 r. własność Marcelego Szafrąńskiego w Radomiu.

Ten zaginiony plan byłby bardzo istotny dla przedstawienia dawnego ukształtowania wsi Zamłynie oraz koryta rz. Mlecznej przed regulacją. Istotnym elementem tego planu było oznaczenie obozu wojsk kościuszkowskich otoczonego szaniami, usypanymi zapewne w maju 1794 r. Ślady tych szanicy widoczne są jeszcze na planie z 1815 r.

Jak widać z tego zestawienia, materiał kartograficzny z okresu przedrozbiorowego jest bardzo skromny. Sądząc z informacji o planie wsi Zamłynie, należy przypuszczać, że wszystkie wsie miejskie miały sporządzone mapy pomiarowe w 2 poł. XVIII w. lecz musiały zginąć. Nie jest jeszcze wykluczone, że wśród niezidentyfikowanych materiałów w archiwach szwedzkich uda się odnaleźć jeszcze wcześniejsze plany miasta z XVII lub początku XVIII w.

3. Mapy Radomia z okresu zaboru austriackiego /1795-1809/

Austriacy na terenach zajętych po trzecim rozbiore/tzw. Nowa lub Zachodnia Galicja/ nie przeprowadzali planowych akcji pomiarów miast⁴⁸. Sporadycznie sporządzane były mapy dla celów wojskowych, obejmujące zazwyczaj większe obszary w stosunkowo małych skalach. Z okresu tego zachowały się dwie mapy oraz informacja o planie wsi podmiejskich. Pierwsza z nich ma wyraźnie charakter wojskowy, na co wskazuje zarówno data wykonania jak i autorzy pomiaru.

Mapa /bez tytułu/ okolic Radomia od wsi Wacyn aż do lasów za Jedlnią, ze schematycznym pokazaniem miasta /z murami/ i wsi, z zaznaczeniem hydrografii, sieci dróg z nazwami, lasów.

5 Phillip B. Mezburg. Oberleutnant v. vac. Hohenlohe, Cracau dem 31ten October 796. Rkps, papier tusz, kolorowany, 41,5x119 cm. /1/ Zoll gleich 400°. Skala ok. 1:23 000

AGAD - Zbiór kartogr. sygn. 320-19

Ryc. 3. Wycinek mapy okolic Radomia z 1796 r. wykonanej przez oberleutn. Filipa de Mezburg. Oryg. AGAD Zbiór kartogr. sygn. 320-19. /Poz. 5/

Plan ten nie wiele wnosi jeśli chodzi o zabudowę miasta. Widać na nim, że miasto było jeszcze otoczone murami /oznaczonymi konwencjonalnie/ oraz, że istniała zabudowa na terenach przedmieść Lubelskiego, Krakowskiego i Stare Miasto. Napis "Stare Miasto" obejmuje cały teren pomiędzy ciekami rz. Mlecznej i Strumienia Południowego. Pokazane są tu dwa kościoły /św. Piotra i św. Wacława/. Cztery kościoły oznaczone są w obrębie murów /farny, pijarów i benedyktynów/, przy czym jeden z nich, oznaczony cyfrą "5" usytuowany jest błędnie w zachodniej pierzei rynku /kościół św. Ducha ?/. Na Przedmieściu Lubelskim oznaczone są dwa kościoły /bernardynów i benedyktynek / oraz dwie cegielnie: jedna o rozwidleniu dróg na Lublin i Kozienice /pomiędzy ulicami Witolda i Marchlewskiego/, druga przy drodze na Kozienice /okolice pl. Zwycięstwa/. Ujście Strumienia Południowego oznaczone jest nieco na północ od wsi Zamłynie, jakgdyby na terenie późniejszego Starego Ogrodu⁴⁹, przy czym nie zaznaczona jest droga idąca od bramy Piotrkowskiej, przez most na Mlecznej, w kierunku zachodnim.

W drugiej połowie XIX w. istniała jeszcze jakaś mapa, sporządzona w 1801 r., obejmująca tereny położone na wschód od miasta /wieś Dzierzków być może wraz z Gołębiowem i Wolą Gołębiowską/. Plan ten wspomniany jest na planie z 1862 r.⁵⁰, gdzie przy jednym z traktów zaznaczono: "Dukt Radomia podłóg /sic !/ Planu z 1801 r." Innych informacji o tym planie brak.

Plan wsi Dzierzkowa /?/

1801 r.

6

Przed 1862 r. znajdował się bądź w magistracie, bądź w biurkach Guberni Radomskiej.

Ostatnia mapa z tego czasu ma charakter mapy topograficznej i obejmuje tereny Galicji Zachodniej:

Carté von West-Gallizien welche auf allerhöchste Befehl Seiner Kaiserlichen --- Majestät in den Jahren von 1801 bis 1804 unter der Direction des dermaligen General Quatiermeisters Anton Mayer von Hendelsfeld --. Mapa topograficzna Galicji Zachodniej z u-

7

proszczonym przedstawieniem miasta i wsi, z oznaczeniem traktów, dróg i hydrografii.

Pom. A. M. v. Hendelsfeld, 1801-1804, sztych. Hieronimus Benedicti, 1808 r. Mdz. Skala

Reprodukcja fotograficzna w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.

Wycinek tej mapy był już publikowany⁵¹. Przez porównanie jej z późniejszą mapą tzw. Kwatermistrzostwa⁵² można przedstawić zmiany sieci drogowej w okolicach Radomia oraz zmiany w hydrografii. Dużo bardziej dokładny jest oryginał tej mapy, złożony z sekcji, przecho-

wywany w Archiwum Wojskowym w Wiedniu⁵³. Czytelny rysunek oryginalny

nału i większa jego skala pozwala na analizę układu przestrzennego miasta, a zwłaszcza okolicznych osiedli wiejskich. Dzięki przeprowadzonym ostatnio kwerendum⁵⁴, mikrofilm tej mapy oraz powiększone - nia topograficzne znajdują się w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN.

Czternastoletni okres zaboru austriackiego, który zaważył znacznie na zabudowie miasta⁵⁵, nie pozostawił nam żadnego planu miasta, ale przyniósł bardzo ważne ujęcie kartograficzne całej Galicji Zachodniej. Mapa A. M. Hendelsfelda /poz. 7/ stanowić powinna podstawę do wszelkich analiz historii osadnictwa w regionie miasta.

4. Mapy i plany Radomia z okresu Księstwa Warszawskiego /1809-1815/

Rosnący ruch budowlany w czasie krótkiego istnienia Księstwa Warszawskiego, wytyczanie działek na miejscu zburzonych murów miejskich, regulowanie przebiegu dróg itp., były powodem licznych sporów własnościowych. Najwięcej kontrowersji powstawało pomiędzy władzami miejskimi a parafią radomską, która była w posiadaniu licznych nieruchomości w mieście i na przedmieściach⁵⁶. W związku z tymi sporami w latach 1811-1812 sporządzonych zostaje ponad dwadzieścia planów poszczególnych posesji. Są to pomiary sporządzane wycinkowo dla poszczególnych nieruchomości, głównie przez budowniczego departamentowego Józefa Sadkowskiego⁵⁷ i geometrę Wojciecha Gąsowskiego. Na tej podstawie można sądzić, że w tym okresie czasu nie było dokładnego pomiaru nieruchomości w obrębie miasta, lub - jeśli istniał wcześniej - zaginął. Plany te są rozproszone w aktach Urzędu Muncypalnego m. Radomia /cyt. dalej UMR/, Departamentu Radomskiego /cyt. dalej DR/ i Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji /cyt. dalej KRSWiP/.

Pomiar Placu za Bramą Piotrkowską położonego, stosownie do wezwania Szlachetnego Magistratu Miasta Radomia przez Budowniczego Sadkowskiego podany, D. 10 Maja 1811. Plan nieruchomości pomiędzy fosą i groblą. Dziś w miejscu ronda przy ul. gen. K. Swierczewskiego i ul. Wałowej.
J. Sadkowski, 1811 r., rkps., papier, tusz, kolorow., Skala ok. 1:1000
AGAD akta KRSWiP, vol. 2734, załącznik do pisma Prefekta DR do MSW.

Inny plan, datowany o rok później, pokazuje sąsiednią nieruchomość /dziś przy ul. gen. Swierczewskiego - park/, na której wznosił się kościół szpitalny św. Ducha⁵⁸:

Pomiar Placu do Kościoła niegdy Sgo Ducha należą - cy, którego użycie wielkich nakładów wymaga dla o - suszenia błot i trzęsawic cały prawie ten plac zay - mujących. Plan nieruchomości przy ul. gen. Swierczewskiego, na której założono później Stary Ogród. J. Sadkowski, Bud., 28 VII 1812 r., rkps, papier, tusz, kolorow. 21,0x36,0 cm.
Skala ok. 1:900.
APR akta Zarządu Dóbr Państwowych / cyt. dalej ZDP/, DR, vol. 15, k. 48.

Na planie opisane są granice nieruchomości: "Strona od rzeki", "Strona od grobli", "Strona od Macińskiego", "Strona od Łąk mieyskich". Kolorowanie posesji wykazuje, że część placu, na styku grobli i rzeki, była mniej zawilgocona; być może tu właśnie stał kościół i szpital św. Ducha.

Dalszy planik dotyczy placu pomiędzy ul. ul. Rwańską i Szewską, przy miedzuchu na tyłach rynku.

Pomiar Placu stosownie do wezwania Wgo Imci Xię - dza Dziekana Radomskiego podany przez Budowniczego Sadkowskiego. Plan posesji przy ul. Rwańskiej pomiędzy domem Deskura a wikariatem.
J. Sadkowski, Bud., 1811-1812 /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow. 18,0x24,0 cm. Skala ok. 1:260.
APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 46.

Dwa dalsze plany dotyczą posesji probostwa radomskiego położonej pomiędzy ul. ul. Lubelską /Żeromskiego/ a Górki Lubelskie:

Pomiar Placu do Proboszcza Radomskiego należące - go na Ulicy Lubelskiej położonego, podług wezwania Wgo Imci X. Nowowieyskiego do Dekanatu Radomskie - go przez Budowniczego Departamentowego Sadkow - skiego w Radomiu d. 22 Maja 1811. Plan posesji przy ul. Lubelskiej, ograniczonej od północy łukiem ul. Górki Lubelskiej, ze stawem po środku. Od wschodu stodoły miejskie.
J. Sadkowski, Bud. 22 V 1811 r., rkps, papier, tusz, kolorow., 35,5 x 42,0 cm.
Skala ok. 1:388
APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 6.

Pomiar Placu do Probostwa Radomskiego należącego na Ulicy Lubelskiej podług Broullionu Geometry Gąsowskiego przez Budowniczego Sadkowskiego. Plan tej samej posesji /poz. 11/ bez oznaczenia stawu.

12 Pom.: W. Gąsowski, rys.: J. Sadkowski, 1811-1812 /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 33,0 x 24,0 cm.

Skala ok. 1:800.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 59

Drugi plac probostwa radomskiego znajdował się przy ul. Lubelskiej /ul. Żeromskiego/ w pobliżu narożnika dzisiejszego pl. Konstytucji.

Plan Placu do Kościoła Fary Nowego Radomia należącego na Przedmieściu Lubelskim sytuowany ---. Plan posesji przy ul. Żeromskiego /nr 36 ?/ pomiędzy placami należącymi ówczesnie do Makarskiej i Krajewskiej.

13 W. Gąsowski, geom., 1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorowany, 43,0x25,0 cm. Skala ok. 1:540.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 56.

Dwa inne plany posesji przy ul. Lubelskiej /Żeromskiego/, należących do prywatnych właścicieli, nie zachowały się. Plany te mogły mieć istotne znaczenie dla ustalenia dawnego przebiegu traktu Lubelskiego.

Plan posesji Michała Skalskiego przy ul. Lubelskiej, prawdopodobnie na rogu ul. Skaryszewskiej /Traugutta/.

14 1811 r.

Plan ten wzmiankowany jest w piśmie UMR do KWS z dn. 29 X 1818 r. w sprawie kupna domu M. Skalskiego /AGAD akta KRSWiP, vol. 2737/.

Plan posesji Józefa Woydackiego u wylotu ul. Lubelskiej i ul. Warszawskiej.

15 1811 r.
Plan ten jest wzmiankowany w piśmie KWS do KRSWiP /był dołączony/ z dn. 5 XII 1816 r. w sprawie kupna nieruchomości dla regulacji ulicy /AGAD akta KRSWiP vol. 2736/.

Kilka następnych planów dotyczy posesji kościelnych położonych przy ul. Warszawskiej /ul. Malczewskiego/ oraz w klinie pomiędzy ul. Warszawską a traktem Kozienickim /ul. Struga/:

Pomiar Placu pustego przy Klasztorze PP. Benedyktyniek położonego, podług wezwania Szlachetnego Magistratu d. 6 Lipca r. b. przez Budowniczego Sadkowskiego podany. Plan posesji przy ul. Warszawskiej za klasztorem Benedyktyniek.

16 J. Sadkowski, budown., 6 VII 1811 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 20,0x38,0 cm. Skala ok. 1:120.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 4.

Pomiar Placu do Prebendy Radomskiej należącego--- J. Sadkowskiego B. D. R. Plan posesji przy ul. Warszawskiej /?/ z oznaczeniem: "grunt mierny", "grunt błotnisty".

17 J. Sadkowski, budown., 1811-1812 /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 37,0x26,5 cm. Skala ok. 1:350.

APR akta ZDP RD, vol. 15, k. 57-58.

Pomiar Placu do Prebendy Radomskiej należącego--- przez Budowniczego Sadkowskiego. Plan posesji pomiędzy drogą "do Warszawy" i drogą "do Dzierzkowa" /?/

18 J. Sadkowski, budown., 1811-1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 36,5x22,0 cm. Skala ok. 1:120.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 47.

Pomiar Placów pomiędzy Prebendą a Raytżulą --- przez Budowniczego Sadkowskiego uczyniony. Plan pięciu posesji pomiędzy ul. Warszawską i traktem Kozienickim.

19 J. Sadkowski, budown., 1811-1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 20,0x53,0 cm. Skala ok. 1:360.

Do planu doszyty kawałek innego planu przedstawiającego te same posesje.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 53.

Plan Placu do Kościoła Fary Nowego Radomia należącego w Ulicy Traktu Jedlińskiego i Przedmieścia sytuowany. Posesja przy ul. Warszawskiej pomiędzy domem księżym a placem Raciborowskiego /dawn. Gawełka/.

20 W. Gąsowski, geom., 1812 r., rkps, papier, tusz, kolorow., 35,5x20,0 cm. Skala ok. 1:280.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 54.

Pomiar Placu do Probostwa Radomskiego należącego na Ulicy Lubelskiej podług Broullionu Geometry Gąsowskiego przez Budowniczego Sadkowskiego. Plan tej samej posesji /poz. 11/ bez oznaczenia stawu.

12 Pom.: W. Gąsowski, rys.: J. Sadkowski, 1811-1812 /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 33,0 x 24,0 cm.

Skala ok. 1:800.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 59

Drugi plac probostwa radomskiego znajdował się przy ul. Lubelskiej /ul. Żeromskiego/ w pobliżu narożnika dzisiejszego pl. Konstytucji.

Plan Placu do Kościoła Fary Nowego Radomia należącego na Przedmieściu Lubelskim sytuowany ---. Plan posesji przy ul. Żeromskiego /nr 36 ?/ pomiędzy placami należącymi ówczesznie do Makarskiej i Kraiewskiej.

13 W. Gąsowski, geom., 1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorowany, 43,0x25,0 cm. Skala ok. 1:540.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 56.

Dwa inne plany posesji przy ul. Lubelskiej /Żeromskiego/, należących do prywatnych właścicieli, nie zachowały się. Plany te mogły mieć istotne znaczenie dla ustalenia dawnego przebiegu traktu Lubelskiego.

Plan posesji Michała Skalskiego przy ul. Lubelskiej, prawdopodobnie na rogu ul. Skaryszewskiej /Traugutta/.

14 1811 r.

Plan ten wzmiankowany jest w piśmie UMR do KWS z dn. 29 X 1818 r. w sprawie kupna domu M. Skalskiego /AGAD akta KRSWiP, vol. 2737/.

Plan posesji Józefa Woydackiego u wylotu ul. Lubelskiej i ul. Warszawskiej.

15 1811 r.
Plan ten jest wzmiankowany w piśmie KWS do KRSWiP /był dołączony/ z dn. 5 XII 1816 r. w sprawie kupna nieruchomości dla regulacji ulicy /AGAD akta KRSWiP vol. 2736/.

Kilka następných planów dotyczy posesji kościelnych położonych przy ul. Warszawskiej /ul. Malczewskiego/ oraz w klinie pomiędzy ul. Warszawską a traktem Koziennickim /ul. Struga/:

Pomiar Placu pustego przy Klasztorze PP. Benedyktynek położonego, podług wezwania Szlachetnego Magistratu d. 6 Lipca r. b. przez Budowniczego Sadkowskiego podany. Plan posesji przy ul. Warszawskiej za klasztorem Benedyktynek.

16

J. Sadkowski, budown., 6 VII 1811 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 20,0x38,0 cm. Skala ok. 1:120.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 4.

Pomiar Placu do Prebendy Radomskiej należącego --- J. Sadkowskiego B. D. R. Plan posesji przy ul. Warszawskiej /?/ z oznaczeniem: "grunt mierny", "grunt błotnisty".

17

J. Sadkowski, budown., 1811-1812 /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 37,0x26,5 cm. Skala ok. 1:350.

APR akta ZDP RD, vol. 15, k. 57-58.

Pomiar Placu do Prebendy Radomskiej należącego --- przez Budowniczego Sadkowskiego. Plan posesji pomiędzy drogą "do Warszawy" i drogą "do Dzierzkowa" /?/

18

J. Sadkowski, budown., 1811-1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 36,5x22,0 cm. Skala ok. 1:120.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 47.

Pomiar Placów pomiędzy Prebendą a Raytżulą --- przez Budowniczego Sadkowskiego uczyniony. Plan pięciu posesji pomiędzy ul. Warszawską i traktem Koziennickim.

19

J. Sadkowski, budown., 1811-1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 20,0x53,0 cm. Skala ok. 1:360.

Do planu doszyty kawałek innego planu przedstawiającego te same posesje.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 53.

Plan Placu do Kościoła Fary Nowego Radomia należącego w Ulicy Traktu Jedlińskiego i Przedmieścia sytuowany. Posesja przy ul. Warszawskiej pomiędzy domem księżym a placem Raciborowskiego /dawn. Gawęka/.

20

W. Gąsowski, geom., 1812 r., rkps, papier, tusz, kolorow., 35,5x20,0 cm. Skala ok. 1:280.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 54.

Plac do Probstwa Radomskiego należący do zbycia przeznaczony i pomierzony Budowniczego Sadkowskiego. Plan posesji przy ul. Warszawskiej /por. poz. 20/. J. Sadkowski, budown., 1811-1812 r. /wg korespondencji/, rkps, papier, tusz, kolorow., 36,0x21,0 cm. Skala ok. 1:300.

APR akta ZDP DR, vol. 15, k. 55.

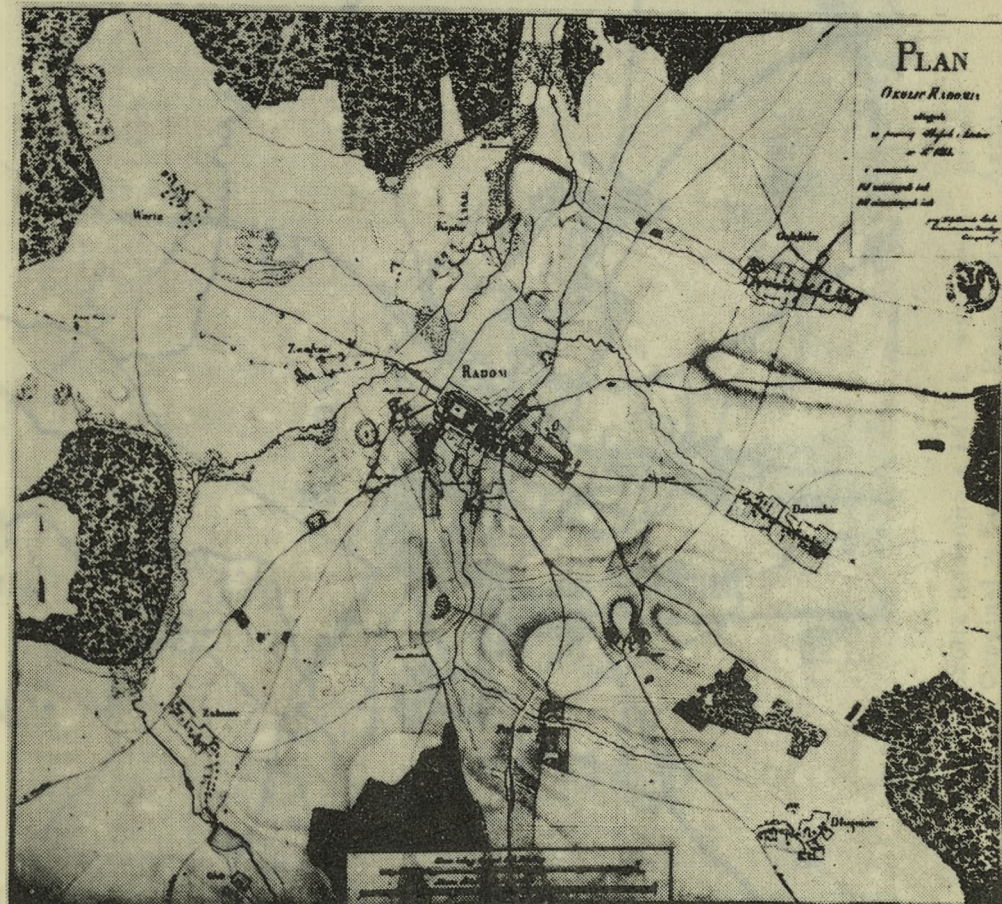
Tych kilka wycinkowych planów miasta niestety nie wiele wnosi informacji o stanie zabudowy i przebiegu ulic. Na ich podstawie można hipotetycznie ustalić sytuację kościoła św. Ducha i szpitala, które wznosiły się na narożniku dzisiejszych ul. ul. gen Świerczewskiego i Mireckiego. Plany posesji kościelnych /poz. 16 i 17/ pozwalają zlokalizować drewniany budynek prebendy radomskiej, wówczas już zdezelowany, i kilku stodoł. Najistotniejsze plany, dotyczące wykupu nieruchomości M. Skalskiego i J. Woydackiego /poz. 14 i 15/, które pozwoliłyby na ustalenie pierwotnego przebiegu traktu Lubelskiego, niestety zaginęły.

5. Mapy i plany z okresu Królestwa Polskiego do roku 1818.

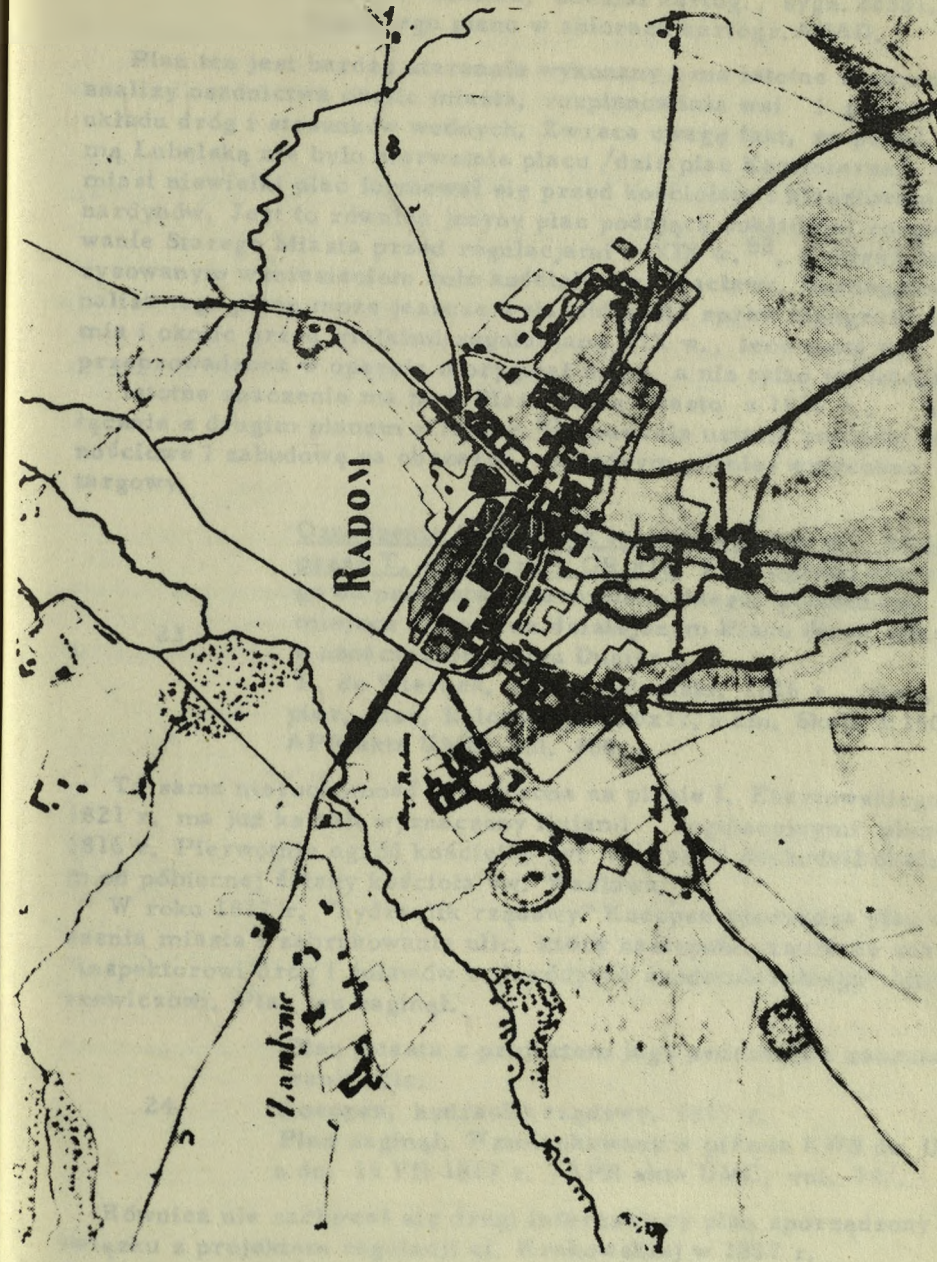
Władze Królestwa Polskiego, już wkrótce po ukonstytuowaniu się, przystąpiły do szeroko zakrojonych prac nad regulacją i uporządkowaniem miast, które objęły również Radom⁵⁹. Plan pomiarowy siedzib miasta, który był podstawą późniejszej regulacji, sporządzony został 1818 r. przez inżyniera Ignacego Ebertowskiego, a następnie poprawiony w 1821 r.⁶⁰ Historię tego planu oraz późniejszych jego przerysów i wyrysów, zamierza autor opublikować w następnym artykule poświęconym planom Radomia z XIX w. Poniżej podane zostaną plany, które sporządzone zostały przed sporządzeniem planu przez I. Ebertowskiego, w związku z doraźnymi pracami regulacyjnymi prowadzonymi już od 1816 r.

Plan sporządzony w 1815 r., niedawno odkryty w Centralnym Państwowym Archiwum Historyczno-wojskowym w Moskwie⁶¹, miał charakter mapy wojskowej i sporządzony był zapewne jeszcze w okresie działań wojennych.

Plan Okolic Radomia zdjętych za pomocą Bussoli i Kroków R. 1815 z oznaczeniem/ Pól zasianych iak/Pól niezasianych iak/ przez Podpułkownika Sztabu Kwatermistrzostwa Jeneralnego Polczyńskiego. Mapa okolic Radomia, ze schematycznie lecz dość dokładnie podanym planem miasta, obejmująca teren wsi: Wacyń, Zamięlnie, Kaptur, Gołębiów, Dzierzków, Długojów, Prędocin, Żakowiec, z oznaczeniem pól, lasów, dróg, hydrografii i planów wsi. Podpułk. Połczyński, 1815 r., rkps, papier, tusz, kolorow.

Ryc. 5. Mapa okolic Radomia z 1815 r., wykonana przez podpułk. Polczyńskiego. Oryginał w Centralnym Państwowym Archiwum Historyczno-wojskowym w Moskwie sygn. 22381. Według fotokopii w zbiorach kartograficznych AGAD. /Poz. 22/

Ryc. 6. Wycinek mapy okolic Radomia z 1815 r. wykonanej przez podplk. Polczyńskiego. Oryginał w Centralnym Państwowym Archiwum Historyczno-Wojсковym w Moskwie sygn. 22381. Według foto-

Centralnyj Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiv, Moskwa, oddział kartog., sygn. 22381. Fotokopia tego planu w zbiorach kartogr. AGAD.

Plan ten jest bardzo starannie wykonany i ma istotne znaczenie dla analizy osadnictwa okolic miasta, rozplanowania wsi i przedmieść, układu dróg i stosunków wodnych. Zwraca uwagę fakt, że przed bramą Lubelską nie było pierwotnie placu /dziś plac Kazimierza/, natomiast niewielki plac formował się przed kościołem i klasztorem bernardynów. Jest to również jedyny plan podający dokładniej rozplanowanie Starego Miasta przed regulacjami w XIX w.⁶², z wyraźnie zaznaczonym wzniesieniem koło kościoła św. Wacława. Szczegółowa analiza tego planu może jeszcze wyjaśnić wiele spraw topografii Radomia i okolic przed wielkimi regulacjami XIX w., lecz musi być ona przeprowadzona w oparciu o oryginał mapy, a nie tylko jej fotografią.

Istotne znaczenie ma plan Placu Stare Miasto z 1816 r., który łącznie z drugim planem z 1821 r.⁶³, pozwala ustalić podziały własnościowe i zabudowę na obszarze, na którym później wytyczono plac targowy.

Oznaczenie Ogrodu iak iest wykazany w Radomiu przez T. de Wiernek GR 816. Plan ogrodu należącego do probostwa staroradomskiego, położonego na miejscu skweru na dzisiejszym Placu Stare Miasto, z oznaczeniem domu Dunina.

23

T. de Wiernek, geom. radomski, 1816 r., rkps, papier, tusz, kolorow., 16,0x17,5 cm. Skala 1:1500. APR akta UMR, vol. 500.

Ta sama nieruchomość zaznaczona na planie I. Ebertowskiego z 1821 r. ma już kształt wyznaczony liniami regulacyjnymi planu z 1816 r. Pierwotnie ogród kościelny był większy i dochodził około 35 m od północnej ściany kościoła św. Wacława.

W roku 1817 r. "hydraulik rządowy" Koeppen sporządza plan osuszenia miasta i zabrukowania ulic, który następnie przesłany zostaje "inspektorowi dróg i spławów województwa sandomierskiego" Milczewiczowi. Plan ten zaginął.

Plan miasta z projektem jego osuszenia i zabrukowania ulic.

24

Koeppen, hydraulik rządowy, 1817 r.
Plan zaginął. Wzmiankowany w piśmie KWS do UMR z dn. 15 VII 1817 r. /APR akta UMC, vol. 79/.

Również nie zachował się drugi interesujący plan sporządzony w związku z projektem regulacji ul. Krakowskiej w 1817 r.

Projekt wyprostowania /regulacji/ ul. Krakowskiej na odcinku od bramy Krakowskiej do Nowego Światu włącznie.

- 25 J. Sadkowski, budown., 1817 r. /wg korespondencji/. Plan zaginął. Był załącznikiem do pisma budown. J. Sadkowskiego do KWS z dn. 6 IX 1817 r. /AGAD akta KRSWiP, vol. 2737/.

Wreszcie ostatni plan z tego okresu, który autorowi udało się odnaleźć, ma już charakter projektu architektonicznego, lecz pozwala na usytuowanie dwóch dawnych baszt miejskich: "miejskiej" i "duchownej".

Plan /dom/u drewnianego, który JW Pan Jatofft w Radomiu na ul. Wałowej stawiać zamysła przez Jerzego Klimka w Miesiącu Wrześniu 1818 roku zrobiony. Rysunek elewacji i planu budynku drewnianego z oznaczeniem w planie sąsiadujących dwóch baszt miejskich.

- 26 J. Klimek, 1818 r., rkps, papier, tusz, kolorow., 22,0x39,0 cm. Skala ok. 1:115. APR akta UMR, vol. 79.

Dom Jatoffta według planu z 1821 r. znajdował się pomiędzy ul. Szewską i ul. Spacerową /ul. Reja/. Dwie baszty przedstawione na tym planie były pierwszymi basztami za bramą Lubelską od północnej strony miasta⁶⁴.

+

Należy zdawać sobie sprawę, że 26 map i planów odnalezionych przez autora i zebranych w niniejszym artykule, nie wyczerpuje całości materiałów kartograficznych miasta, sporządzonych przed 1818 r. Wiele zapewne z tych planów zaginęło i nie dotarły nawet o nich informacje, lecz nie jest wykluczone, że w trakcie dalszych kwerend w zbiorach krajowych i zagranicznych uda się jeszcze nie jeden plan Radomia odnaleźć.

Autor prosi uprzejmie o wszelkie informacje dotyczące nieznanych mu planów i map miasta radomia i okolic.

Przypisy

¹ Oskar Sosnowski, Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy, "Studia do dziejów sztuki w Polsce", ZAP PW, II, Warszawa 1930, s. 1-58.

² Podstawą analizy sieci ulicznej było naniesienie na współczesny plan pomiarowy m. Warszawy planów historycznych z lat: 1655, 1762, 1808 i 1829/O. Sosnowski, o. c., tabl. IV-VII/, co pozwoliło odczytać dawne przebiegi ulic zachowane do czasów współczesnych.

³ Ł. Charewiczowa, Znaczenie badań nad planami miast dla ich historii, w: Pamiętnik V. Zjazdu Historyków Polskich, Warszawa 1930, s. 1-10; ostatnio wojciech Trzebiński, Dokumentacja kartograficzna historii osadnictwa i sił wytwórczych w Polsce od końca XVIII do schyłku XIX w., w: Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, I, Referaty, cz. 2, Warszawa 1958.

⁴ Henryk Młnch, Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w., Kraków 1946; Wczesnośredniowieczny układ miejski w Polsce, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", II, 1958, z. 3/4; Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska, tamże, V, 1960, z. 3; Kraków do roku 1257 włącznie, tamże, 1958, III, z. 1. Patrz też: W. Trzebiński, Bibliografia prac Henryka Młncha, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", XIII, 1968, z. 3, s. 353-355.

⁵ Dzięki odczytaniu na planie z 1817 r. napisu na polach miejskich "Stare Miasto" zlokalizowano w Rawie Mazowieckiej dawną osadę targową, potwierdzoną badaniami powierzchniowymi. Zob.: Wojciech Kallinowski, Stanisław Trawkowski, Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego /1815-1830/, "Prace Instytutu Urbanistyki", V, 1955, z. 1/14/-Studia o historii budowy miast, /cyt. dalej SHBM/, s. 183 i ryc. 12. Podobnie w Wolborzu, dzięki nazwie na planie z 1824 r. "Łąki i Ogrody zwane dawniej Stare Miasto" można było ustalić wczesnośredniowieczną osadę targową. Zob. Tadeusz Lalik, Stare Miasto w Łęczycy, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", IV, 1956, z. 4, s. 635, ryc. 11.

⁶ W. Kalinowski, Rozbudowa Radomia w latach 1815-1830, SHBM, ryc. 16 /s. 151/ i 17 /s. 152/.

⁷ Mieczysław Niwiński, Stanowy podział własności nieruchomości w Krakowie XVI i XVII stulecia, w: Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby, II, Kraków 1938, s. 549-584. Podstawą tej pracy był plan Krakowa z 1667 r. z oznaczonymi podziałami własnościowymi.

⁸ Pomijam tutaj szereg prac poświęconych źródłom kartograficznym poszczególnych miast, jak np.: H. M ł n c h , Plany Poznania z przed roku 1793 i ich wartość dla badań nad topografią miast, "Kronika miasta Poznania", XV, 1937, nr 1, odb. ss. 48; Kazimierz S t a s z e w s k i , Plany i pomiary miasta Płocka oraz gruntów podmiej - skich od roku 1793 do lat ostatnich, Płock 1938; Aleksander C z o ł o w s k i , Plan i widok Zamościa z r. 1704, w: Szymon Szymonowicz i jego czasy, praca zbiorowa, Zamość 1929, s. 194-199; i in.

Pominięty został również katalog źródeł kartograficznych miast pomorskich opracowany przez Niemców /Erich K e y s e r , Ver - zeichnis der Ost- und Westpreussischen Stadtpläne, "Einzelschriften der Historischen Kommission", Bd. 3, Kbnigsberg 1929/.

⁹ Adam Kuncewicz, Plany przeglądowe miast polskich, seria pierwsza, "Biblioteka ZAP PW", II, Warszawa 1929. Rec.: H. M ł n c h , Plany miast polskich, "Przegląd Współczesny", nr 104, grudzień 1930, s. 496-501.

¹⁰ H. Piskorska, Zbiory kartograficzne w archiwum m. To - runia, Toruń 1938.

¹¹ Cenny katalog częściowo dziś już niezachowanych planów, wraz z atlasem, opublikował w 1946 r. H. M ł n c h /Geneza rozplano - wania... o.c./. Katalog planów zawierała również cenna materia - łowa praca Kazimierza W e j c h e r t a , Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne, "Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy", nr 8, Warszawa 1947, s. 275-277.

¹² Np. Eugeniusz Szwanowski, Praga na tle najstarszego swego planu, "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", XI, 1949, nr 1/2, s. 71-82; t e n ż e , Plany Starej Warszawy XVIII w., "Stolica", IV, 1949, nr 1, s. 8-9; Michał F l i s , Plany Warszawy XIX wieku, tamże, nr 1, s. 9; i in.

¹³ Ważniejsze referaty z Krajowej Narady Historyków i Urbanis - tów w sprawie badań nad historią budowy miast polskich /Nieborów 30 IX - 1 X 1950/ wraz z protokołem opub likowane zostały w "Pra - cach Instytutu Urbanistyki i Architektury", I, 1951, z. 2, s. 3-60.

¹⁴ Kazimiera Jeżowa, Stan gdańskich źródeł archiwalnych /pi - sanych, kartograficznych, ikonograficznych/ do historii budowy miast i potrzeby w zakresie rejestracji, w: Materiały na Krajową Naradę... Nieborów, Warszawa 1950, maszynopis pow.; Franciszek Paproc - ki, Stan poznańskich źródeł..., tamże.

¹⁵ W. Trzebiński, Potrzeby w zakresie inwentaryzacji źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich, "Prace IUA", I, 1951, z. 2, s. 27-29. Efektem prac Działu Historii Budowy Miast IUA było założenie kartoteki planów miast polskich, która była później pod - stawą do publikacji katalogowych. Kartoteka ta prowadzona była zgod - nie z Instrukcją o sposobie rejestrowania źródeł kartograficznych do historii budowy miast, "Seria Prac Własnych", IUA, z. 5, Warszawa 1952, maszynopis powielany. Po likwidacji działów historycznych w IUA kartoteka przejęta została przez Zakład Historii Architektury i Urbanistyki PAN, który przekształcił się następnie w pracownię w Międzyuczelnianym Zakładzie Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa, a obecnie w Instytucie Podstawowych Pro - blemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej.

¹⁶ Adam Kotarbiński, Wojciech Kalinowski, Prace IUA w latach 1949-1956, IUA, Biuletyn", z. 1, Warszawa 1958, s. 6-7, gdzie podsumowany został dorobek Działu Historii Budowy Miast w la - tach 1949-1954, tj. do momentu przeniesienia części prac do PAN.

¹⁷ T.P. Szafer, J. Tomczyk, W. Trzebiński, Katalog planów miast w zbiorach archiwum państwowego w Lublinie, IKZK, z. 1, Warszawa 1951, załącznik do "Prac IUA", I, 1951, z. 2.

¹⁸ Józef Kazimierski, Daniela Warecka, Katalog planów miast w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych, cz. I, IKZK, z. 2, Warszawa 1953, załącznik do "Prac IUA", III, 1953, z. 3.

¹⁹ J. Fijałek, A. Tomczak, St. Trawkowski, Kata - log planów miast w zbiorach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Łodzi, IKZK, z. 3, Warszawa 1954, załącznik do "Prac IUA", V, 1955, z. 1/14/, SHBM.

²⁰ Stanisław Trawkowski, Katalog planów miast w zbiorach Archiwum Państwowego w Radomiu, IKZK, z. 4, ZHAIU PAN i NDAP, Warszawa 1957, załącznik do "Kwartalnika Architektury i Urbanisty - ki", II, 1957, z. 3/4.

²¹ W. Trzebiński, T.P. Szafer, Katalog planów miast pol - skich w zbiorach Niemieckiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, cz. I, IKZK, z. 5, ZHAIU PAN, Warszawa 1957, załącznik do "Kwartalnika Architektury i Urbanistyki", II, 1957, z. 3/4.

21 Andrzej Liczbiński, Bohdan Ufnalewski, Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, IKZK, z. 6, ZHAIU PAN i ZAP PW, Warszawa 1962, załącznik do "Kwartalnika". Zeszyt ten ukazał się już jako osobne wydawnictwo nie będące załącznikiem do "Kwartalnika Architektury i Urbanistyki".

23 Andrzej Tomczak, Katalog planów miasta Łęczycy, IKZK, z. 7, ZHAIU PAN, Warszawa 1962. Rec.: W. Kalinowski, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", VIII, 1963, z. 1, s. 95-96. Druga wersja tego katalogu opublikowana została w pracy zbiorowej Łęczycą wczesnośredniowieczną, t. I, IHKM PAN, "Polskie badania archeologiczne", t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966 /A. Tomczak, Zróżdła kartograficzne do dziejów Łęczycy średniowiecznej, s. 35-60/.

24 Wymienić tu należy przede wszystkim katalogi opracowane przez Archiwum Państwowe m. Poznania i woj. poznańskiego: Krystyna Górska - Gołaska, Katalog planów miast i wsi wielkopolskich, z. I /powiaty: Poznań-Zachód, Poznań-Wschód, Grodzisk, Nowy Tomyśl, Obotniki/, Poznań 1961; z. II /powiaty: Jarocin, Pleszew, Śrem, Środa, Września/, Poznań 1968. Rec.: W. Kalinowski, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", VII, 1963, z. 3, s. 265-266; Daniela Kosacka, "Archeion", XXXVIII, 1962, w. 327-331; Tadeusz Lalik, "Kwartalnik Historyczny", LXX, 1963, s. 205-207; Henryk Münch, "Studia Źródłoznawcze", VIII, 1963, s. 171-172; S. J. Tymowski, "Przegląd Geodezyjny", XXXIV, 1962, nr 5, s. 229-230. Warto również wspomnieć o katalogu planów Warszawy z XVIII w. opracowanym w AGAD przez D. Kosacką /w druku/.

Istotną pozycją, wykraczającą poza zakres katalogów planów miast jest wspólne wydawnictwo Instytutu Geografii PAN i Biblioteki Narodowej: Marian Łodyński, Centralny Katalog zbiorów kartograficznych w Polsce, z. 1, Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482-1800, Warszawa 1961; z. 2, Uzupełnienia, Warszawa 1963. Można tu również wymienić Rejestr ogrodów polskich, z. 1-3, Warszawa 1964-1965, wydawany przez MUZPPAU i B.

25 Np.: Juliusz Demel, Plany Krakowa i Wawelu z wieku XVIII w Archiwum Budownictwa Miejskiego w Krakowie, I, Kraków 1955, s. 370-382; Władysław Czarnecki, Plany historyczne miasta Poznania, "Prace Komisji Budownictwa i Architektury", t. I, z. 1, Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk, Wyd. Nauk Technicznych, Poznań 1961; Halina Orlińska, Materiały kartograficzne Starego Szczecina, "Szczecin", 1962, nr 5/6, s. 123-133 /rec.: W. Kalinowski, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", VIII, 1963, z. 1, s. 96-100/; Tadeusz Olejnik, Plany i widoki dawnego Wielunia, Muzeum Ziemi Wieluńskiej, "Wieluńska Biblioteka Regionalna", nr 2, Wieluń 1966. Pomijam tutaj liczne publikacje sprawozdawcze charakteryzujące zbiory kartograficzne w poszczególnych archiwach.

26 Np.: Stefan Banach, Juliusz Demel, Katalog materiałow ikonograficznych, dotyczących otoczenia Wawelu, w: Przemiany dziejowe otoczenia Wawelu, Kraków 1953, s. 65-167 + ilustr., obejmujący, wbrew tytułowi, również plany otoczenia Wawelu /poz. 206-251/.

27 Przykładowo można tu wymienić: Henryk Gawarecki, Bo-nawentura Lenart, Najstarszy plan Lublina z połowy XVII w. i jego konserwacja, "Ochrona Zabytków", VII, 1954, nr 3/26/, s. 197-199; Gerard Ciołek, Plan Ujazdowa z 1606 roku, "Rocznik Warszawski", II, 1961, s. 314-322; i inne.

Osobną pozycją, niespotykaną dotychczas w polskich publikacjach źródłowych, jest wydanie planu Krakowa z pocz. XIX w. w kopiach fotograficznych i przerysach w jednolitej skali: H. Münch, Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat /1802-1805/ 1807-1808 tak zwany Senacki, Muzeum Historyczne m. Krakowa, Kraków 1959.

28 M. in. w Miejskiej Pracowni Geodezyjnej znajduje się jeden z najważniejszych zabytków kartograficznych Radomia, a mianowicie plan wykonany przez inż. woj. Ignacego Ebertowskiego z 1822 r., kopia tego planu z 1839 r. z uzupełnieniami z 1846 i 1890 r., oraz wiele innych.

29 Artykuł autora pt. Plany regulacyjne Radomia w latach 1818-1826, Komunikat wstępny, "Biuletyn IUA", 1952, z. 5, s. 3, dotyczy raczej problemów regulacji i przebudowy miasta a nie omówienia źródłoznawczego.

30 M. in.: W. Kalinowski, Rozbudowa Radomia... o. c.; Stefan Witkowski, Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia, Warszawa 1966; Urbanistyka i architektura Radomia, praca zbiorowa, w druku.

31 Oryginał tego planu nie zachował się. Znany jest z kopii wykonanej w 1824 r. przez Piotra Łużeckiego, będącego podstawą sporządzonego wówczas planu regulacji miasta /w archiwum Miejskiej Pracowni Geodezyjnej PMRN w Radomiu/. Zob. W. Kalinowski, Rozbudowa Radomia... o. c., passim.

32 W aktach z 1 poł. XIX w. znajduje się wiele wyrysów fragmentów miasta sporządzonych na podstawie oryginału z 1818 r. i późniejszych kopii. Plan ten był również podstawą planu z 1839 r. Por. przyp. 28.

33 Oryginał tego planu znajduje się w Pradze, natomiast w Polsce znajduje się kilka wielobarwnych kopii tego planu sporządzonych w XIX w.

34 W archiwum jezuitów w Rzymie zachowały się fragmenty planów i projekty budynków przedkładane do akceptacji w związku z budową kościołów i kolegiów m. in. w Sandomierzu, Lublinie, Poznaniu, Krakowie i in.

35 Obszerne naświetlenie dziejów powstania tego monumentalnego dzieła daje R. A. Skelton w przedmowie do faksimiliowego wydania z 1966 r. /wyd. Bärenreiter-Verlag, Kassel-Basel/.

36 Gerard Ciołek, Plan Ujazdowa z 1606 roku, Rocznik Warszawski, II, 1961 /wyd. 1962/, s. 314-322.

37 W tym samym czasie powstaje również cały szereg planów miast śląskich, sporządzanych w związku z ich fortyfikacją w czasie wojny trzydziestoletniej.

Plany sporządzane wówczas publikowane były również w licznych wydawnictwach gloryfikujących wojny szwedzkie /np. S. Pufendorf, Histoire du Regne de Charles Gustave Roy de Svede, 1697; M. Merian, Theatrum Europaeum..., I-VII, Frankfurt n/M 1662-1685; Adlerfeld, Histoire militaire de Charles XII, Roy de Svede, Amsterdam 1760; Faber, Ausführliche Lebensgeschichte Karls XII, Königs in Schweden, I-X, Frankfurt n/M - Lipsk 1702-1719; Nordberg, Konung Carl den XII. historia, Stockholm 1740 i in./.

38 Gerhard Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostsee-reich 1600-1715, Lund 1961, podaje we wstępie krótką charakterystykę zasobów archiwalnych w Szwecji dot. miast nadbałtyckich /o. c., s. 1-15/.

39 Kwerendy kartograficzne w Szwecji przeprowadzał już w końcu XIX w. A. Czołowski /Plan i widok Zamościa..., o. c.; Zabytki krakowskie w Szwecji, "Rocznik Krakowski", V, 1902, s. 173-182/. Plany dotyczące miast pomorskich publikował w swoim katalogu E. Keyser /Verzeichniss der ... Stadtpläne, o. c./.

Po drugiej wojnie światowej pobieżną kwerendę przeprowadził prof. arch. Wacław Ostrowski, której plonem było kilka negatywów nieznanymi planów miast /min. Kraków, Lwów, Warszawa/, znajdujących się obecnie w archiwum fotograficznym Instytutu Urbanistyki i Architektury. Najobszerniejszą kwerendę w 1955 r. przeprowadzili prof. prof. Marian Małowist i Antoni Mączak /A. Mączak, Wyniki poszukiwań Źródłowych dotyczących wojny polsko-szwedzkiej 1655-1660, dokonanych w Szwecji w r. 1955, "Przegląd Historyczny", XLVII, 1956, z. 1, s. 126-142 /lecz dotyczyła ona głównie źródeł pisanych. Przywieziony jednak został wówczas mikrofilm ponad 100 planów miast polskich z Archiwum Wojennego w Sztokholmie, będący obecnie w posiadaniu AGAD /zb. kartogr./, lecz niestety na skutek wielokrotnego korzystania jest już bardzo zniszczony. Z mikrofilmu tego Pracownia Dokumentacji Historycznej PP PKZ w Warszawie wykonała /jeszcze

przed zniszczeniem/ powiększenia fotograficzne 13x18 cm, które po identyfikacji i opisanu przez mgr Wandę Puget, wklejone zostały w albumy o układzie alfabetycznym.

40 Ignacy Baranowski, Komisye porządkowe /1765-1788/, PAU, "Rozprawy Wydz. Hist. -Filozof", t. XLIX i nadb., Kraków 1907.

41 W. Kalinowski, Upadek miast polskich po wojnach szwedzkich i próby ich odbudowy w XVIII w., Warszawa 1966, maszynopis.

42 I. Baranowski, o. c.

43 A. Liczbiński, B. Ufnalewski, Katalog..., o. c., poz. 77 /s. 25/, ryc. 13; St. Witkowski, Struktura przestrzenna..., o. c., s. 43, ryc. 17.

44 Sytuacja ta jest chyba błędna, gdyż syndyk konwentu bernardynów Mikułowski w piśmie do Komisji Województwa Sandomierskiego z dn. 25 VII 1823 r. /AGAD, akta KRSWiP vol. 2745/ pisze: "--- między Placem, na którym stał Kościół pod Tytułem S. Leonarda y officyną murowaną Xięży Bernardynów, była droga środkiem do Prędocinka podle samych okien idąca i ta oddzielała posiadłość konwentu od rzeczonoego kościoła, przez późniejsze zaś urządzenia przyłączone do Cemntarza gdzie był kościół formuje na teraz plac piękny--". Na tej podstawie można przypuszczać, że kościół św. Leonarda stał na obecnym skwerze przed szkołą na rogu ulicy Żeromskiego i Traugutta.

45 Do zbiorów kartograficznych ZAP PW ofiarowany został przez prof. dr Gerarda Ciołka, wraz z identyczną techniką wykonanymi planami Zabłudowa i Kowna.

46 Sugestię taką można wysuwać ze względu na rozrzut miejscowości, który wyklucza wykonanie planów przez jednego geodetę działającego lokalnie na określonym terenie. Jednolitość wykonania wszystkich trzech planów, dotycząca nie tylko techniki rysowania i barw, ale również stopnia uproszczenia szczegółów, pozwala przypuszczać, że były one rysowane w oparciu o inne materiały kartograficzne, z założeniem doprowadzenia ich określonej formy graficznej.

47 Jan Wiśniewski, Dekanat radomski, Radom 1911, s. 296 i przypis.

48 W. Kalinowski, Działalność urbanistyczna państw zaborczych na Ziemiach Polskich w latach 1772-1807, Warszawa 1963, maszynopis. Kwerenda przeprowadzona w 1962 r. przez Henryka Kotta /H. Kott, Polonika kartograficzna w zbiorach wiedeńskich, "Czaso-

pismo Geograficzne", XXXV, 1964, z. 2, s. 159-172/ nie wykazała ani jednego planu z terenu Kielecczyzny.

49 Na planie miasta z 2 poł. XVIII /poz. 1/ Strumień Południowy uchodzi do rzeki Mlecznej na południe od mostu na trakcie Piotrkowskim. Na planach późniejszych /np. plan z 1815 r./ strumień ten przeprowadzony jest kanałem do Strumienia Północnego i razem z nim wpływa do stawu koło wsi Kaptur.

50 Plan Kontrowersu między wsią Rządową Sadków, Miejską Dzierzków i prywatną Długojów --- sporządzony na gruncie 1862 r. Rew. pom. Mauerberger, rkps, papier, tusz, kolorowany, 100x62 cm, skala 1:5000. APR zbiór kartogr., sygn.

51 W. Kalinowski, Rozwój Radomia..., o. c., s. 144, ryc. 2.

52 Topograficzna Karta Królestwa Polskiego /tzw. mapa Kwaternostwa W. P./, wyd. w 1843 r. z datą 1839 r. Skala 1:126 000. Wycinek tej mapy w przeryszie publikował W. Kalinowski, Rozwój Radomia..., o. c., s. 157, ryc. 22.

53 L. Sawicki, Pułkownika Antoniego barona Mayera von Hendsfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801-1804, Kraków 1928. Zob. też tenże, Spis map Archiwum Wojennego w Wiedniu, odnoszących się do ziem polskich, Warszawa 1920.

54 Kwerendy te przeprowadzał m. in. dr Henryk Rutkowski, któremu informacje te zawdzięczam.

55 W okresie tym rozpoczęto rozbiórkę murów miejskich, przeprowadzono sekularyzację własności klasztornych, zbudowano groblę pomiędzy miastem a "Starym Miastem", itd. Zob. W. Kalinowski, Rozwój Radomia..., o. c., s. 148-149.

56 Analiza własności gruntów przeprowadzona w oparciu o plan miasta z 1821 r. i spis kwaterunkowy z 1811 r. / W. Kalinowski, Rozwój Radomia..., o. c., s. 151, ryc. 16/ wykazała, że do parafii i klasztorów radomskich należało ponad 1/3 gruntów w obrębie granic miasta. Prócz tego do duchowieństwa należały: folwark Mariackie, wieś Kaptur i grunty położone pomiędzy miastem a wsią Gołębiów.

Akta Urzędu Muncypalnego m. Radomia, Komisji Województwa Sandomierskiego oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji zawierają liczną korespondencję związaną z zajmowaniem gruntów kościelnych i powstałymi z tego powodu sporami z władzami miejskimi.

57 Zapewne uczeń Ettelweina w Berlinie. W 1807 r. działał w Warszawie. Następnie jest budowniczym departamentowym w Radomiu, sporządzając w tym czasie projekt odbudowy Strykowa i Ryczywołu, a następnie budowniczym wojewódzkim. Szerzej o J. Sadkowskim pisze Tadeusz Przemysław Szafier, Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w., SHBM, s. 60 nn.

58 Kościół i szpital św. Ducha ufundowany został przez b-pa Zbigniewa Oleśnickiego w 1432 r. Istnieje do 1793 r. /Jan Luboński, Monografia historyczna miasta Radomia, Radom 1907, s. 263 nn.

59 W. Kalinowski, Rozbudowa Radomia..., o. c., passim.

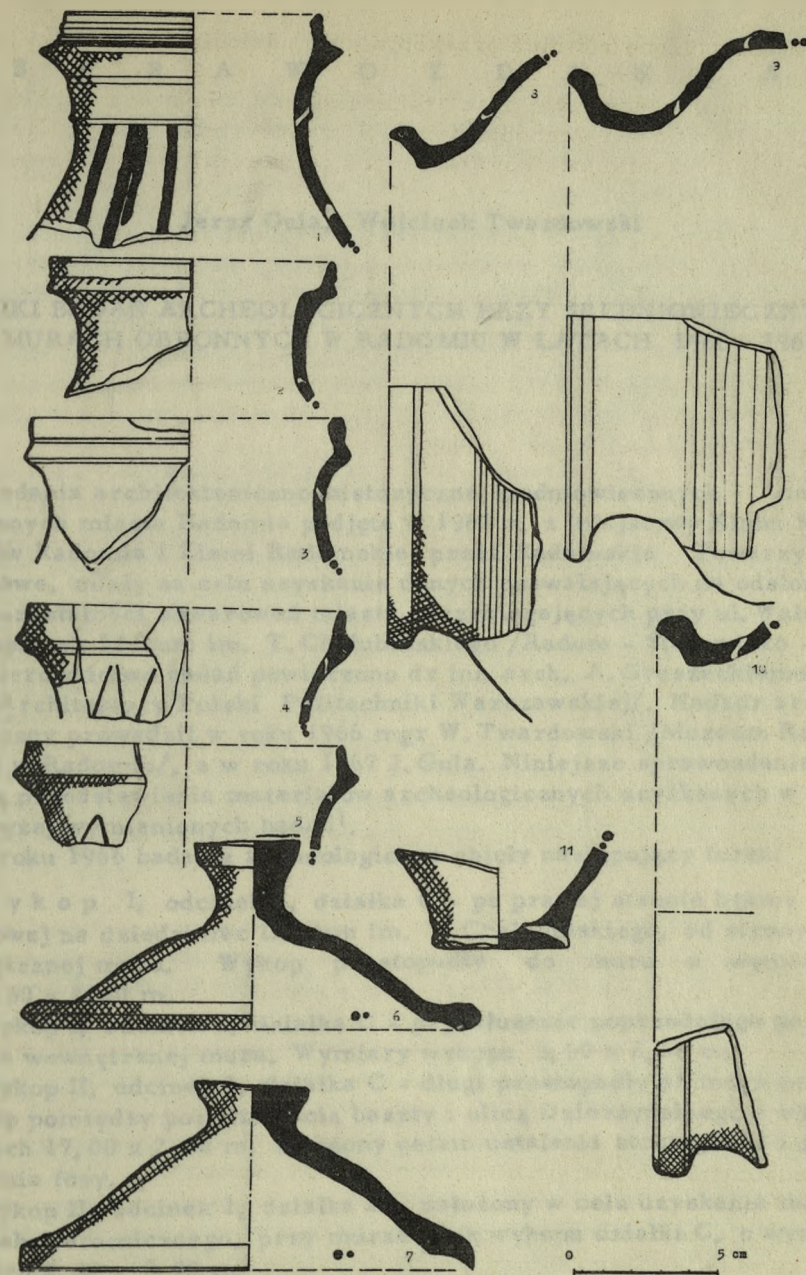
60 Egzemplarz planu z 1818 r. nie zachował się i znany jest tylko w fragmentarycznych wyrysach. Plan z 1821 r., a raczej jego kopia z 1824 r., znajduje się w archiwum Miejskiej Pracowni Geodezyjnej w Radomiu. Por. przyp. 28.

61 B. Jagiełło, H. Karczowa, Katalog mikrofilmów i fotokopii poloniców z archiwów zagranicznych, z. 1, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 1965, s. 54-56.

62 W roku 1822 r. na miejscu placów kościelnych zaprojektowany zostaje nowy plac targowy, zrealizowany w 1823 r. W. Kalinowski, Rozbudowa Radomia..., o. c., s. 163.

63 Jest to wyrys z planu sytuacyjnego miasta z 1818 r. sporządzony w 1821 r. przez inż. I. Ebertowskiego, obejmujący otoczenie kościoła św. Wacława /AGAD akta KRSWiP vol. 2745/. Co jest najważniejsze, na planie tym naniesiono ołówkiem sytuację już nieistniejących wówczas budynków: dzwonnicy, domu organisty i karczmę/.

64 W aktach z okresu Królestwa Polskiego jest dość dużo materiałów dotyczących średniowiecznych murów miasta, które zebrane zostały przez autora w artykule pt. Mury średniowiecznego Radomia w świetle dokumentów, maszynopis.

Tablica I. Ceramika z badań wykopaliskowych w latach 1966-1967 na Stanowisku nr 5 w Radomiu /miasto średniowieczne/.

Ryc. 1, 2, 8 - wykop II, 1, C /1966/; ryc. 3, 7 - wykop II, 3, C /1966/
 ryc. 9 - wykop III, 2 B /1966/; ryc. 4, 5, 6 - wykop 1/67, C /1967/
 ryc. 10 - wykop 1/67, D /1967/; ryc. 11 - wykop 1/67, F /1967/.

Jerzy Gula, Wojciech Twardowski

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PRZY ŚREDNIOWIECZNYCH
MURACH OBRONNYCH W RADOMIU W LATACH 1966 - 1967

Badania architektoniczno-historyczne średniowiecznych murów obronnych miasta Radomia podjęte w 1966 r. z inicjatywy Klubu Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej przez Radomskie Towarzystwo Naukowe, miały na celu uzyskanie danych pozwalających na odsłonięcie pozostałości obwarowań miasta, przebiegających przy ul. Wałowej, na zapleczu Liceum im. T. Chałubińskiego /Radom - Stanowisko - 5/.

Kierownictwo badań powierzono dr inż. arch. A. Gruszeckiemu /Zakład Architektury Polski Politechniki Warszawskiej/. Nadzór archeologiczny prowadził w roku 1966 mgr W. Twardowski /Muzeum Regionalne w Radomiu/, a w roku 1967 J. Gula. Niniejsze sprawozdanie jest próbą przedstawienia materiałów archeologicznych uzyskanych w trakcie wyżej wymienionych badań¹.

W roku 1966 badania archeologiczne objęły następujący teren:

Wykop I, odcinek 1, działka C - po prawej stronie bramy wjazdowej na dziedziniec Liceum im. T. Chałubińskiego, od strony zewnętrznej muru. Wykop prostopadły do muru o wymiarach 3,50 x 2,00 m.

Wykop I, odcinek 1, działka C - przedłużenie poprzedniego po stronie wewnętrznej muru. Wymiary wykopu 5,00 x 2,50 m.

Wykop II, odcinek 1, działka C - długi prostopadły do muru przekop pomiędzy pozostałością baszty i ulicą Dzierżyńskiego o wymiarach 17,00 x 2,00 m, założony celem ustalenia stratygrafii i położenia fosy.

Wykop II, odcinek 1, działka E - założony w celu uzyskania materiału ceramicznego, przy murze obok wykopu działki C, o wymiarach 2,00 x 3,00 m.

Wykop II, odcinek 3, działka C - przyległy do ulicy Dzierżyńskiego od strony wschodniej. Wymiary wykopu 4,30 x 4,70 m były przy stosowane do odsłanianych fragmentów przedbramia.

Wykop III, odcinek 2, działka B - po zachodniej stronie ulicy Dzierżyńskiego, prostopadły do muru.

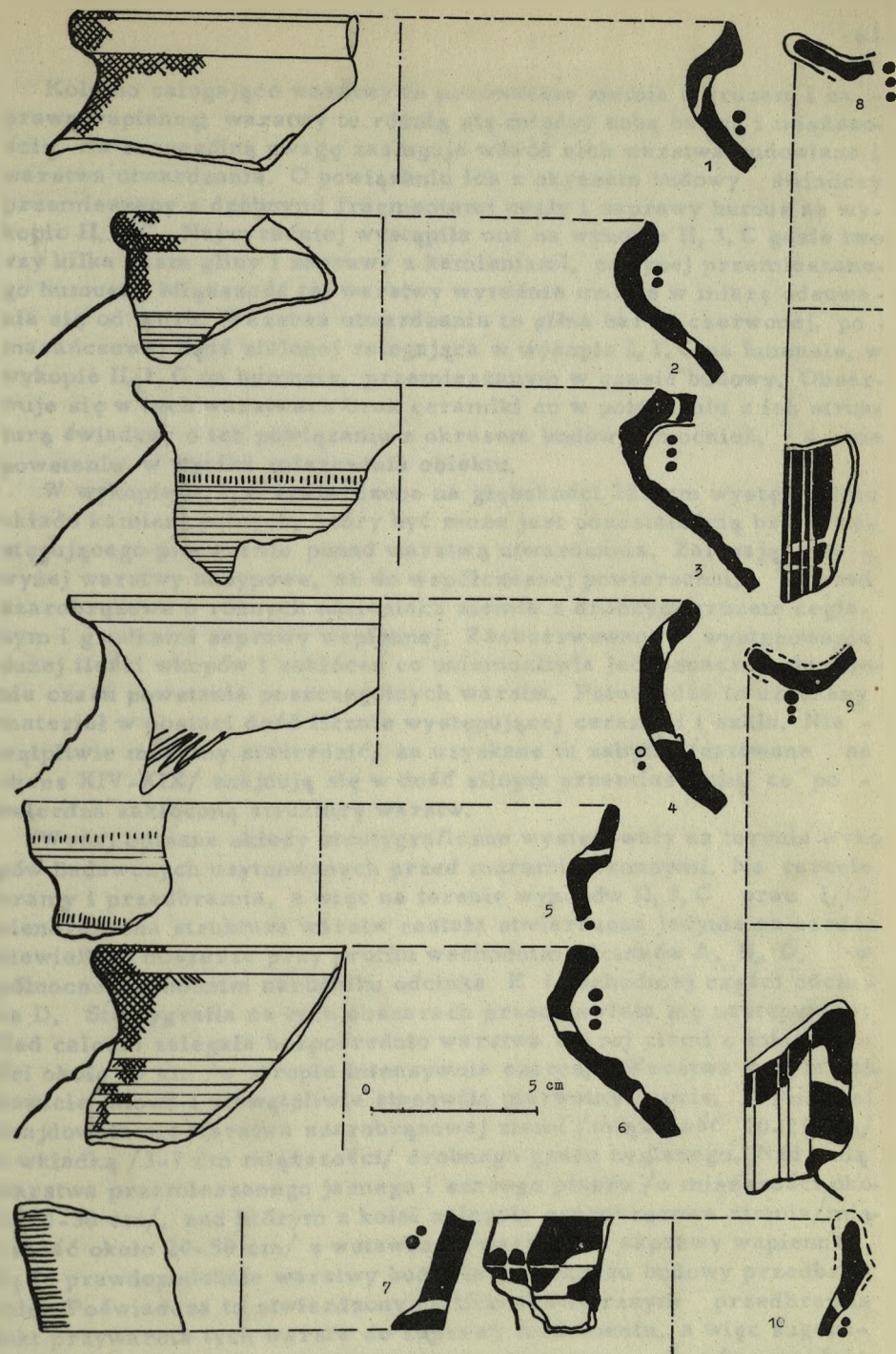
Przeprowadzono również przekop w celu odsłonięcia muru w jego przebiegu podłużnym.

Założeniem badawczym prac archeologicznych prowadzonych w roku 1967 było zbadanie zachodniej części przedbramia i bramy Krakowskiej oraz uzyskanie dodatkowych danych co do pierwotnej niwelacji terenu przed murami.

Wykop 1/67², który w trakcie badań uzyskiwał kolejne odcinki A-F, w efekcie otrzymując kształt nieregularny i obejmując powierzchnię 72,66 m², założono w celu stwierdzenia istnienia i ewentualnego odsłonięcia zachodniej części przedbramia i bramy. Dalsze prace rekonstrukcyjne, które doprowadziły do odsłonięcia zachodniej części zarysu planu bramy objęły dodatkowo powierzchnię 16 m². Wykop umiejscowiony był na ul. Dzierżyńskiego przy zbiegu z ul. Wałową /po jej pñ. stronie/.

Wykop 2/67 o wymiarach 1,50 x 3,00 m usytuowany był prostopadłe do muru obronnego w odległości 2,00 od budynku mieszkalnego przy ul. Wałowej 22. Miał on w założeniu pomóc w ustaleniu pierwotnej niwelacji gruntu przed murami obronnymi. Niestety jednak jak się okazało usytuowany został w miejscu, w którym zarówno fundament muru jak i warstwy ziemi doń przylegające zostały zniszczone przy kładzeniu drewnianej rury, będącej prawdopodobnie ściekiem z terenu obecnego Liceum im. T. Chałubińskiego, a położonej bezpośrednio na calcu. Zalegające wyżej warstwy ciemnobrązowej ziemi z gruzem kamiennym /pochodzącym niewątpliwie z rozebranego fundamentu muru/ zawierały liczną zawartość kulturową, którą można datować na wiek XVIII, co określa prawdopodobny czas zniszczenia pierwotnego układu warstw na tym obszarze.

W wyniku badań stwierdzono, iż na badanym obszarze całkowicie występujący w postaci żółtego zbitego piasku, zalega na różnych głębokościach, a mianowicie w wykopie I na głębokości 132 cm, w wykopie III na głębokości 195 cm, a w wykopie 1/67 na głębokości 180 cm. Warstwy ziemi były prawie na całym badanym obszarze silnie zakłócone, co wiąże się niewątpliwie /podobnie jak częściowe zniszczenie fundamentów bramy i przedbramia/ z przebiegającymi tutaj rurami kanalizacyjnymi, kablami elektrycznymi i telekomunikacyjnymi oraz przeprowadzonymi dawniej przebudowami murów obronnych. Tam, gdzie stwierdzono istnienie warstw w układzie nie zakłóconym, bezpośrednio nad calcem zaobserwowano występowanie humusu pierwotnego w postaci warstwy ziemi barwy czarnej o miąższości do 50 cm. Warstwa jest całkowicie jałowa co świadczy o jej powstaniu przed wystąpieniem na omawianym obszarze jakiegokolwiek osadnictwa. Podobnie jak strop calca tak i strop humusu występuje na różnych głębokościach z odchyleniem dochodzącym do 40 cm. Świadczy to, że oprócz łagodnego spadku całego terenu w kierunku fosy istniały również inne drobne nierówności terenu na badanym obszarze.

Tablica II. Ceramika z badań wykopaliskowych w latach 1966-1967 na Stanowisku nr 5 w Radomiu /miasto średniowieczne/.

Ryc. 1, 3, 5 - wykop 1/67, D /1967/; ryc. 2 - wykop 1/67, C /1967/; ryc. 4, 6 - wykop II, 1, C /1966/; ryc. 7 - wykop 1/67, A /1967/; ryc. 8, 9 - wykop 1/67, F /1967/; ryc. 10 - wykop II, 3, C /1966/.

Kolejno zalegające warstwy to przeważnie ziemia z gruzem i zaprawą wapienną; warstwy te różnią się między sobą barwą i miąższością. Na szczególną uwagę zasługuje wśród nich warstwa budowlana i warstwa utwardzania. O powiązaniu ich z okresem budowy świadczy przemieszany z drobnymi fragmentami cegły i zaprawy humus na wykopie II, 1, C. Najwyraźniej wystąpiła ona na wykopie II, 3, C gdzie tworzy kilka pasm gliny i zaprawy z kamieniami, powyżej przemieszanego humusu. Miąższość tej warstwy wyraźnie maleje w miarę odsuwania się od muru. Warstwa utwardzania to glina barwy czerwonej, pomarańczowej bądź zielonej zalegająca w wykopie I, 1, C na humusie, w wykopie II, 1, C na humusie, przemieszanym w czasie budowy. Obserwuje się w tych warstwach brak ceramiki co w połączeniu z ich strukturą świadczy o ich powiązaniu z okresem budowy umocnień, a nie powstaniu w wyniku zniszczenia obiektu.

W wykopie II, 1, C stwierdzono na głębokości 125 cm występowanie układu kamieni polnych, który być może jest pozostałością braku występującego pierwotnie ponad warstwą utwardzania. Zalegające powyżej warstwy nasypowe, aż do współczesnej powierzchni, stanowi szarobrazowa o różnych odcieniach ziemia z drobnym gruzem ceglany i grudkami zaprawy wapiennej. Zaobserwowano występowanie dużej ilości wkopów i zakłóceń co uniemożliwia jednoznaczne określenie czasu powstania poszczególnych warstw. Potwierdza to uzyskany materiał w postaci dość licznie występującej ceramiki i szkła. Nie wątpliwie możemy stwierdzić, że uzyskane tu zabytki /datowane na okres XIV-XIX/ znajdują się w dość silnym przemieszaniu, co potwierdza zakłóconą strukturę warstw.

Wyżej opisane układy stratygraficzne występowały na terenie wykopów badawczych usytuowanych przed murami obronnymi. Na terenie bramy i przedbramia, a więc na terenie wykopów II, 3, C oraz 1/67 nienaruszona struktura warstw została stwierdzona jedynie na bardzo niewielkim obszarze przy profilu wschodnim odcinków A, B, D, w północno-zachodnim narożniku odcinka E i zachodniej części odcinka D. Stratygrafia na tych obszarach przedstawiała się następująco: Nad calcem zalegała bezpośrednio warstwa szarej ziemi o miąższości około 50 cm /w stropie intensywnie czarna/. Warstwa ta była całkowicie jałowa i niewątpliwie stanowiła pierwotny humus. Powyżej znajdowała się warstwa szarobrazowej ziemi /miąższość 10-25 cm/ z wkładką /3-7 cm miąższości/ drobnego gruzu ceglanoego. Nad nią warstwa przemieszanego jasnego i szarego piasku /o miąższości około 20-30 cm/, nad którym z kolei zalegała szarobrazowa ziemia /miąższość około 20-50 cm/ z wstawkami warstewek zaprawy wapiennej. Są to prawdopodobnie warstwy budowlane z okresu budowy przedbramia. Poświadcza to stwierdzony na licu wewnętrznym przedbramia fakt przywarcia tych warstw do zaprawy fundamentu, a więc sugerujący dostawienie muru do już istniejących warstw, gdy równocześnie układ warstw wskazuje na ich niewątpliwą charakter zasypowy. Jedynym wytłumaczeniem jest możliwość, iż warstwy te zostały utworzo-

ne bezpośrednio po postawieniu fundamentu przedbramia, prawdopodobnie w celu wyrównania terenu.

Pomimo baczego zwracania uwagi nie udało się stwierdzić w wyżej opisywanych warstwach występowania materiału kulturowego, być może wynika to jednak z niewielkiego rozprzestrzenienia tych warstw i niewielkiej powierzchni badanego terenu.

Na pozostałym obszarze wykopów przy bramie i przedbramiu występowała, zalegająca również powyżej warstw niezniszczonych, warstwa szarobrazowej ziemi z drobnym gruzem ceglany i kamiennym, która miejscami sięga aż do pierwotnego humusu, a nawet częściowo niszczy jego strop. W warstwie tej występowały w całym przemieszaniu zabytki które możemy datować na okres od XIV do XIX wieku. Wyżej zalegały już współczesne warstwy piasku i bruku.

Oprócz omawianej wyżej struktury warstw odsłonięto w trakcie badań fundamenty bramy i przedbramia a w wykopie II, 3, C odkryto przed przedbramiem ślad po palu, będącym być może pozostałością mostu przerzuconego przez fosę, która na tym odcinku podchodziła do samego muru. W wykopie II, 1, C natrafiono na pozostałość fosy w odległości około 14 m od muru ochronnego. Stwierdzono również umacnianie ścian fosy drewnianymi palami ułożonymi poziomo a podtrzymywanymi przez wbite pionowo słupy. Wypełnisko fosy od 2,60 m do 1,00 m od powierzchni stanowiły namuły. Wyżej zalegały warstwy gruzowo-ziemne³.

Wnioski dotyczące silnego przemieszania warstw górnych, w których występowała zawartość kulturowa, potwierdzone są przez uzyskany materiał ruchomy. Składały się nań kości zwierzęce, fragmenty szkła i ceramiki /wzajemny stosunek tych zabytków uwidocznił się na załączonym wykresie - tabl. V, rys. 12/. Najważniejszy, jako pozwalający na analizę, jest oczywiście materiał ceramiczny. Wystąpiły tu fragmenty naczyń zarówno polewanych jak i niepolewanych z przewagą tych ostatnich.

Całą grupę ceramiki niepolewanej możemy podzielić na kilka podgrup, a mianowicie najliczniejszą ceramikę siwej, która jak wiadomo z badań na innych stanowiskach występuje przez cały czas od XIV do XIX wieku, ceramikę brunatną występującą w średniowieczu, ceramikę czerwoną która ją zastąpiła w czasach nowożytnych, ceramikę białą produkowaną w ośrodku iłżeckim do końca wieku XVII oraz ceramikę kremową która w czasach późniejszych zastąpiła ceramikę białą. Udział procentowy poszczególnych gatunków ceramiki niepolewanej /patrz tabl. V, rys. 13/ wraz z dużym udziałem ceramiki polewanej wyraźnie wskazuje na przewagę wyrobów pochodzących głównie z XVII-XIX w. Niestety, ponieważ ceramika ta może być datowana tylko na podstawie cech typologicznych, a te nie są do chwili obecnej całkowicie pewne /szczególnie dla wieku XVI/, trudno ustalić procentowy udział ceramiki z różnych okresów chronologicznych. Zwrócić należy jeszcze uwagę na dość licznie występujące fragmenty ceramiki siwej wykonanej z białej gliny /widać to wyraźnie w przeło-

mach skorup/ co wskazuje z jednej strony na jej datowanie przynajmniej przed wiekiem XVII, a z drugiej strony na pochodzenie z wyżej wspomnianego ośrodka iłżeckiego⁴.

Na uwagę zasługuje również kilka fragmentów ceramiki z typowo wczesnośredniowiecznym ornamentem linii falistej. Dokładna analiza ich wykonania pozwala jednak zaliczyć je do tak zwanej w literaturze późnośredniowiecznej ceramiki wiejskiej⁵ i datować nie wcześniej jak na wiek XIV.

Tak więc najstarsze uzyskane materiały ceramiczne możemy datować dopiero na wiek XIV co pozwala stwierdzić z całą stanowczością, iż na badanym terenie nie występowało osadnictwo starsze niż z okresu po budowie murów miejskich.

Wśród uzyskanej ceramiki średniowiecznej najliczniejszą grupę stanowią niewątpliwie garnki, zarówno siwe /tabl. I, rys. 8, 10, 11/, jak białe /tabl. I, rys. 4-9/ i brunatne /tabl. II, rys. 7/. Są to naczynia o średnicy wylewu 16-20 cm, z wylewem wychylonym silnie i tworzącym okap oraz prawie poziomym silnie zarysowanym wrębem do pokrywki. Dosyć baniaste, z największą wydętością brzusca mniej więcej w 2/3 wysokości naczynia. Brzusiec często nie jest gładki lecz w bruzdy poziome /tabl. I, rys. 8, 9, tabl. II, rys. 2, 3, 6/. Toczone były techniką taśmowo-ślizgową⁶ /w przełomach widoczne miejsca zlepiania taśm/, z gliny o na ogół średniej domieszce drobnoziarnistej i średnioziarnistego piasku.

Naczynia białe są zdobione, prawie zawsze w górnych partiach, lub nawet bezpośrednio na wylewie, poziomymi liniami malowanymi czerwoną lub brunatną farbą /tabl. II, rys. 5/.

W materiale występują też fragmenty stożkowatych lub dzwonowatych pokrywek /tabl. I, rys. 6, 7/ którymi przykrywano wyżej opisane naczynia.

Obok garnków i pokrywek w materiale średniowiecznym występują fragmenty charakterystycznych siwych dzbanów z ostrym występem poniżej wylewu /tab. I, rys. 1-5/ często zdobione gładzeniem /tabl. I, rys. 1, 4, 5/. Rzadziej zdarzają się fragmenty podobnych dzbanów, ale białych /tabl. I, rys. 3/. Wszystkie one posiadają w masie ceramicznej na ogół niewielką ilość domieszki drobnoziarnistego piasku.

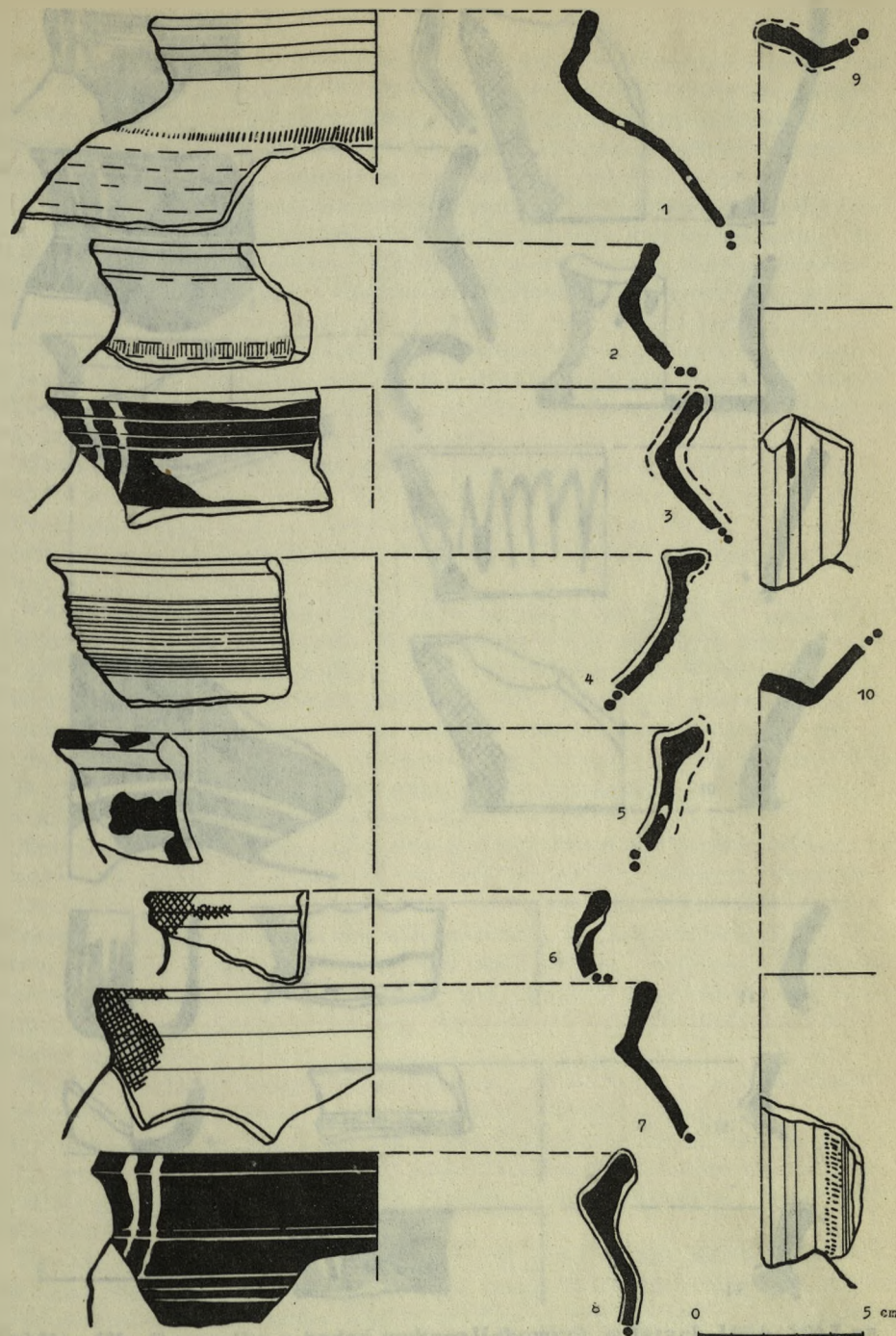
Przy wydzieleniu grup chronologicznych ceramiki na podstawie cech typologicznych największą trudność przedstawia nam wiek XVI, co do którego brak dobrze datowanych materiałów, już opublikowanych. Przejrzenie materiałów z Zamku Warszawskiego⁷ wykazuje iż wydzielono tu na podstawie typologii naczyń, określone jako XVI-wieczne, a które można w większości wypadków zaliczyć z równym prawdopodobieństwem częściowo do średniowiecza a częściowo do wieku XVII. Zrezygnowano więc w przypadku materiałów z badań radiometrycznych z wydzielenia materiałów mogących być datowanymi na wiek XVI, godząc się, że materiały te znajdują się wśród opisywanych jako średniowieczne bądź XVII-wieczne.

Naczynia XVII-wieczne różnią się znacznie od opisywanych powyżej naczyń średniowiecznych. Brzusiec mają gładki, wylew rozchylony lejkowato o średnicy 18-21 cm, ze słabo wydzielonym wrębem na pokrywkę, lekko zgrubiałą krawędzią i drugim zgrubieniem na zewnątrz poniżej wylewu naczynia /tabl. II, rys. 8, 9, tabl. III, rys. 1-3, 6, 9, 10/. Przewagą ilościową jaką wcześniej posiadała ceramika siwa traci ona na korzyść ceramiki polewanej /tybl. II, rys. 8-10, tabl. III, rys. 3/. Polewa o barwie jasno zielonej /tabl. II, rys. 8, tabl. III, rys. 9/ lub jasno brązowej /tabl. III, rys. 3/ występuje przeważnie tylko na wylewie naczynia, nieraz tylko w postaci plam. Obok ceramiki polewanej występuje nadal w tym czasie ceramika siwa /tabl. III, rys. 6/ i biała /tabl. III, rys. 1, 2, 10/ o podobnych formach jak ceramika polewana.

Obok garnków spotykamy dzbanki /tabl. II, rys. 10/ oraz różnej wielkości miseczki /tabl. III, rys. 4, 5/. Prawie wszystkie omawiane naczynia wykonane są przy pomocy toczenia. Ponieważ jak wykazały badania na innych lepiej datowanych stanowiskach⁸ w wieku XVII lepienie taśmowo-ślizgowe było już w zasadzie całkowicie zarzucone, tak więc ceramikę o cechach typologicznych XVII-wiecznych i śladach zlepień taśm w przełomach możemy z dużym prawdopodobieństwem zaliczyć do wieku XVI /tabl. III, rys. 1, 5, 6/.

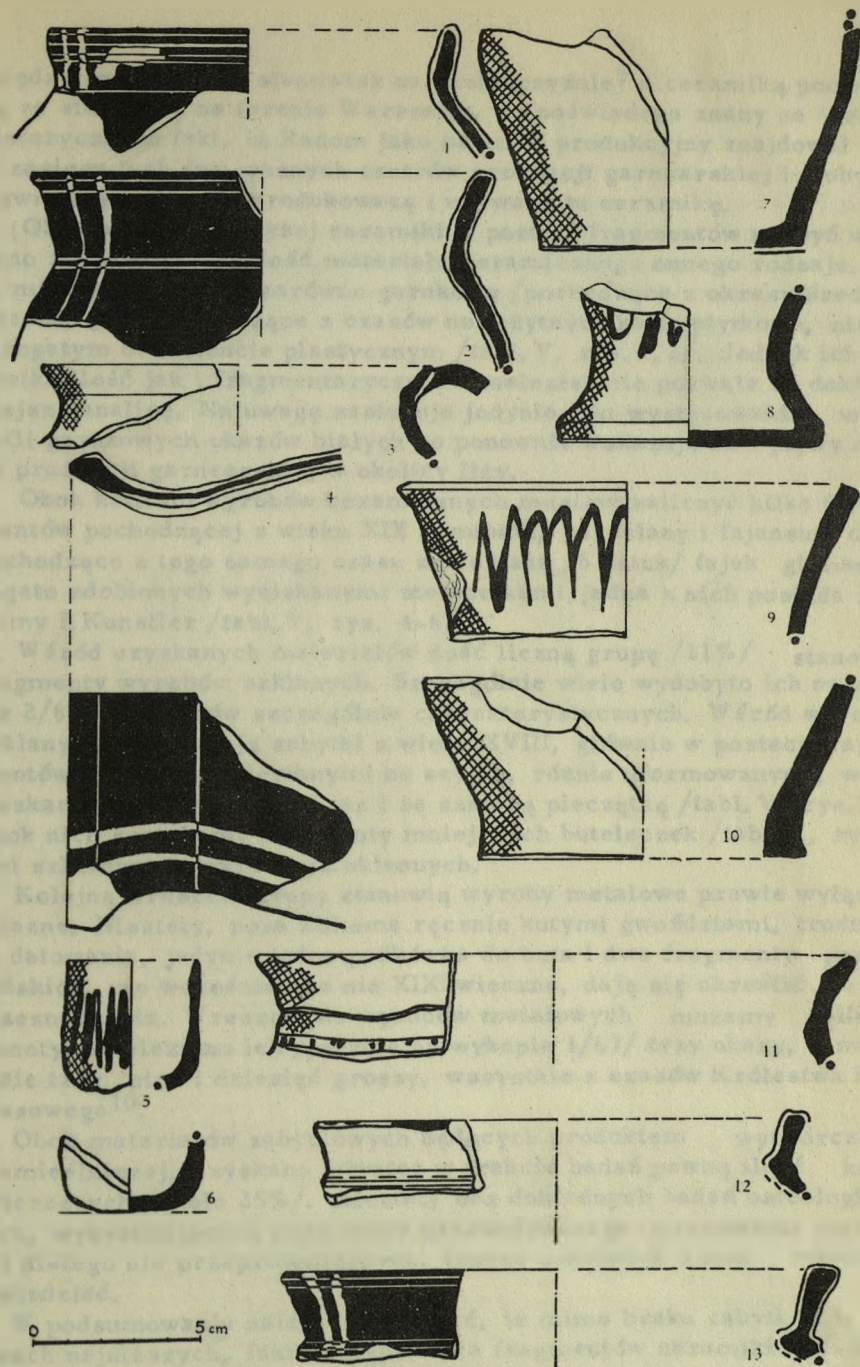
Trzecią wreszcie grupę chronologiczną dającą się wydzielić wśród naczyń ceramicznych stanowią fragmenty pochodzące z wieku XVIII-XIX, w dotychczasowych publikacjach traktowane marginesowo, a przeciętnie mogące mieć pewne znaczenie dla ewentualnych badań nad ceramiką ludową tego okresu. Występują tu w równorzędnych ilościowo grupach naczynia siwe /tabl. III, rys. 7, tabl. IV, rys. 3, 7-10/ i całkowicie polewane /tabl. III, rys. 8, tabl. IV, rys. 1, 2, 4, 13/, przeważnie o polewie ciemno-brązowej. Obok nich miejsce naczyń białych zajmują naczynia o barwie kremowej /tabl. IV, rys. 12/. Typy naczyń dość różnorodne. Przeważają garnki o największej średnicy brzusca niewiele większej od średnicy wylewu i umieszczoną prawdopodobnie w 1/2 wysokości naczynia. Wylewy przeważają lekko rozchylone, z zewnątrz gładkie /tabl. IV, rys. 2, 4/ z niewielkim wrębem wewnątrz /tybl. IV, rys. 12, 13/ lub całkowicie pozbawione wrębu /tabl. IV, rys. 1-3/. Całość naczynia mniej baniasta niż w wiekach poprzednich, a występują również takie naczynia, w których średnica wylewu jest większa od największej średnicy brzusca /tzw. "ładyżki" /tabl. IV, rys. 4/. Pojawiają się również w tym okresie naczynia których profil jest załamany pod kątem a nie łagodnie zaokrąglony jak w czasach wcześniejszych /tabl. III, rys. 8, tabl. IV, rys. 11/. Czasami występuje na wylewie ornament łożkowaty /tabl. IV, rys. 11/. Obok garnków występują, również teraz, dzbanki. Posiadają one wysoki lejkowato uformowany wylew /tabl. IV, rys. 9/ i podcięcie przy stopce naczynia /tabl. IV, rys. 8/. Jeśli idzie o stwierdzalny przy pomocy metod makroskopowych skład masy ceramicznej to w naczyniach z tego okresu występuje bądź brak domieszki, bądź bardzo niewielka domieszka drobnziarnistego piasku.

Podsumowując całość materiału ceramicznego z omawianego stanowiska należy stwierdzić, że wykazuje on wyraźne cechy przejściowe po-

Tablica III. Ceramika z badań wykopaliskowych w latach 1966-1967 na Stanowisku nr 5 w Radomiu /miasto średniowieczne/.

Ryc. 1, 2, 5, 10 - wykop II, 3, C /1966/; ryc. 3, 4 - wykop 1/67, C /1967/; ryc. 7, 8 - wykop 2/67 /1967/; ryc. 9 - wykop 1/67, F /1967/.

Tablica IV. Ceramika z badań wykopaliskowych w latach 1966-1967 na Stanowisku nr 5 w Radomiu /miasto średniowieczne/.

Ryc. 1, 4, 5, 6, 12, 13 - wykop II, 3, C /1966/; ryc. 3 - wykop 1/67, D /1967/; ryc. 7, 10 - wykop 1/67, F /1967/; ryc. 8 - wykop 1/67, A /1967/

między ceramiką ze stanowisk na Kielecczyźnie⁹ a ceramiką pochodzącą ze stanowisk na terenie Warszawy, co poświadcza znany ze źródeł historycznych fakt, iż Radom jako ośrodek produkcyjny znajdował się w zasięgu tych dwu ważnych centrów produkcji garncarskiej i obydwie wywierały wpływ na produkowaną i używaną tu ceramikę.

Obok omówionej wyżej ceramiki w postaci fragmentów naczyń uzyskano również pewną ilość materiału ceramicznego onnego rodzaju. Są to mianowicie kafle, zarówno garnkowe /pochodzące z okresu średniowiecza/ jak i pochodzące z czasów nowożytnych kafle płytkowe, nieraz o bogatym ornamentacie plastycznym /tabl. V, rys. 1, 2/. Jednak ich niewielka ilość jak i fragmentaryczność znalezisk nie pozwala na dokładniejszą analizę. Na uwagę zasługuje jedynie fakt występowania wśród kafli garnkowych okazów białych co ponownie wskazuje na wpływy ośrodka produkcji garncarskiej w okolicy Iłży.

Obok kafli do wyrobów ceramicznych musimy zaliczyć kilka fragmentów pochodzącej z wieku XIX kamionki, porcelany i fajansu a także pochodzące z tego samego czasu znaleziska /6 sztuk/ fajek glinianych bogato zdobionych wyciskaniem stempelkami, jedna z nich posiada znak firmy I. Kunstler /tabl. V, rys. 4-6/.

Wśród uzyskanych materiałów dość liczną grupę /11%/ stanowiły fragmenty wyrobów szklanych. Szczególnie wiele wydobyto ich na wykopie 2/67 i to okazów szczególnie charakterystycznych. Wśród wyrobów szklanych przeważają zabytki z wieku XVIII, głównie w postaci fragmentów butelek z nalepianymi na szyjkę, różnie uformowanymi, wałeczkami szklanymi, a nieraz i ze szklaną pieczętką /tabl. V, rys. 7-11/. Obok nich spotykamy fragmenty mniejszych buteleczek /tabl. V, rys. 3/, słoje szklanych a także szyb okiennych.

Kolejną wreszcie grupę stanowią wyroby metalowe prawie wyłącznie żelazne. Niestety, poza kilkoma ręcznie kutymi gwoździami, trudnymi do datowania, jedynie jedna podkówka do buta i dwa fragmenty podkówkońskich, nie wcześniejsze niż XIX-wieczne, dają się określić co do przeznaczenia. Wreszcie do wyrobów metalowych możemy zaliczyć monety. Znaleziono ich /jedynie na wykopie 1/67/ trzy okazy, a mianowicie trzy, pięć i dziesięć groszy, wszystkie z czasów Królestwa Kongresowego¹⁰.

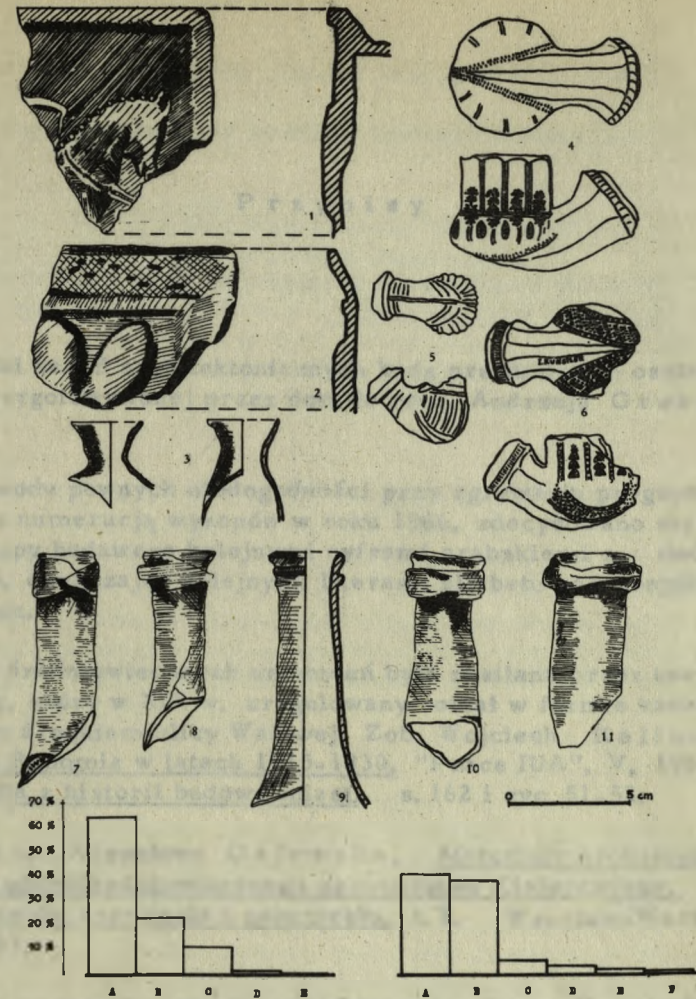
Obok materiałów zabytkowych będących produktem wytwórczości rzemieślniczej, uzyskano również w trakcie badań pewną ilość kości zwierzęcych /około 25%/. Niestety bez dokładnych badań osteologicznych, wykraczających poza ramy przewidywanego opracowania materiału i dlatego nie przeprowadzonych, trudno cokolwiek o tym materiale powiedzieć.

W podsumowaniu należy stwierdzić, iż mimo braku zabytków w warstwach najniższych, fakt występowania fragmentów ceramiki XIV-wiecznej obok stwierdzenia braku śladów starszego osadnictwa w humusie pierwotnym, pozwala na określenie w przybliżeniu czasu budowy muru obronnego miasta Radomia na wiek XIV, co potwierdzają dane historyczne. Jako poziom użytkowy pierwotny wypada uznać granicę pomiędzy

warstwami budowlaną i utwardzania, a późniejszymi warstwami nasypowymi.

Opierając się na wynikach badań archeologicznych, potwierdzonych wynikami badań architektonicznych¹¹, określono, iż przy pracach mających na celu przywrócenie dawnej topografii obwarowań należy teren przed murami obniżyć w stosunku do obecnego poziomu o około 80-100 cm. Dokładne dane co do grubości ziemi jaką należy zdjąć w różnych punktach badanego terenu podano w sprawozdaniach złożonych w Radomskim Towarzystwie Naukowym.

Na zakończenie należy stwierdzić, iż badania, pomimo prowadzenia ich na terenie gdzie można się było spodziewać silnego przemieszczenia pierwotnego układu warstw, dały niewątpliwie interesujące wyniki, których bezpośrednim rezultatem będzie odsłonięcie oraz częściowa rekonstrukcja przedbramia i bramy Krakowskiej oraz odsłonięcie przylegającego fragmentu murów obronnych.

Tablica V. Zabytki z badań wykopaliskowych w latach 1966-1967 na Stanowisku nr 5 w Radomiu /miasto średniowieczne/.

Ryc. 1 - fragment kafla /wykop II, 1, C - 1966/; ryc. 2 - fragment kafla /wykop 1/67, C - 1967/; ryc. 3, 7, 8, 11 - szyjki naczyń szklanych /wykop 2/67 - 1967/; ryc. 4 - fragment fajki /z niwelacji ziemi przy baszcie - 1966/; ryc. 5 - fragment fajki /wykop 1/67, B - 1967/; ryc. 5 - fragment fajki /wykop II, 1, C - 1966/; ryc. 9 - szyjka naczynia szklanego /wykop II, 1, D - 1966/; ryc. 10 - szyjka naczynia szklanego /wykop 1/67, C - 1967/; ryc. 12 - procentowe zestawienie zabytków uzyskanych podczas badań w 1967 r. /A - ceramika, B - kości zwierzęce, C - szkło, D - metale, E - inne wyroby/; ryc. 13 - procentowe zestawienie gatunków ceramiki w materiałach z badań w 1967 r. /A - ceramika polewana, B - ceramika siwa, C - ceramika czerwona, D - ceramika biała, E - ceramika kremowa, F - ceramika brunatna.

Przypisy

¹ Wyniki badań architektonicznych będą przedmiotem osobnej publikacji przygotowywanej przez doc. dr arch. Andrzeja Gruszeckiego.

² Z powodu pewnych niedogodności przy zgrzywaniu programu badawczego z numeracją wykopów w roku 1966, zdecydowano się numerować wykopy badawcze kolejnymi cyframi arabskimi z dodatkiem roku badań, oznaczając kolejnymi literami alfabetu poszczególne odcinki wykopu.

³ Fosa średniowiecznych umocnień była zasilana przez tzw. potok Południowy, który w XIX w. uregulowany został w formie kanału przebiegającego środkiem ulicy Wałowej. Zob. Wojciech Kalinowski, Rozbudowa Radomia w latach 1815-1830, "Prace IUA", V, 1955, z. 1/14 - Studia z historii budowy miast, s. 162 i ryc. 51-52.

⁴ Patrz np. Mirosława Gajewska, Materiały archeologiczne do dziejów późnośredniowiecznego garncarstwa Kielecczyny, w: Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

⁵ Uwagi na temat ceramiki wiejskiej patrz Jerzy Kruppé, Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.

⁶ Zagadnienie to omawia szeroko w swej pracy Włodzimierz H o ł u b o w i c z, Garncarstwo zachodnich terenów Białorusi, Toruń 1950.

⁷ Materiały archeologiczne z Zamku w Warszawie, praca zbiorowa, w: Warszawskie materiały archeologiczne, I, Warszawa 1955.

⁸ Np. z Solca n/Wisłą /pow. lipski/. Patrz M. Gajewska, J. Kruppé, Prace archeologiczne przeprowadzone w Solcu n/Wisłą pow. Lipsko w 1962 r., "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", XII, 1964, z. 1; oraz tychże, Badania terenowe w Solcu n/Wisłą pow. Lipsko w 1963 r., tamże, XIII, 1965, z. 1.

⁹ Np. z Solca n/Wisłą /pow. lipski/. Zob. przyp. 8.

¹⁰ Monety określił Napoleon Kosiński za co mu niniejszym dziękujemy.

¹¹ Zob. przyp. 1.

¹² Objasnienia oznakowania rysunków na tablicach patrz J. Krupę, Garncarstwo warszawskie..., o. c. i inne prace tego autora.

Ewa Kierzkowska-Kalinowska
Wojciech Twardowski

GRODZISKO W RZUCOWIE POW. PRZYSUCHA

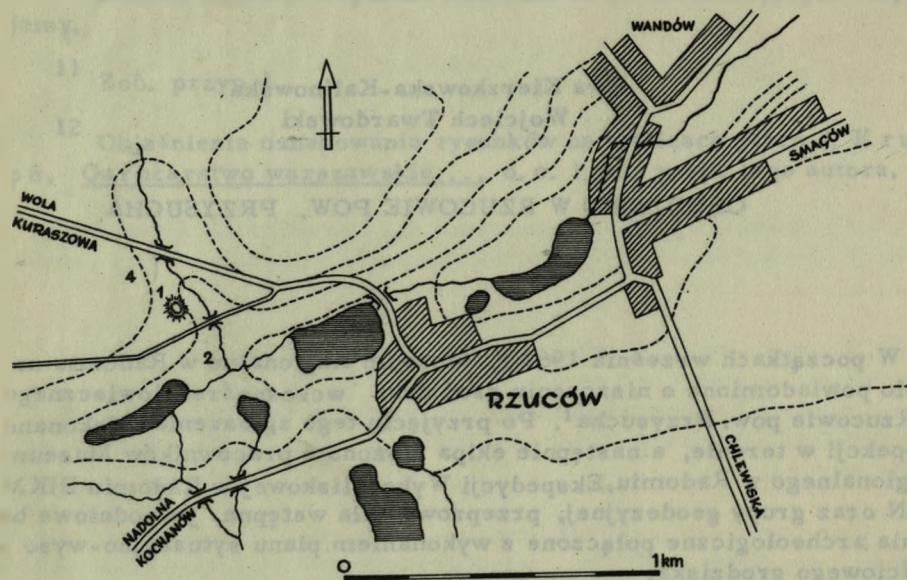
W początkach września 1968 r. Muzeum Regionalne w Radomiu zostało powiadomione o niszczeniu grodziska wczesnośredniowiecznego w Rzucowie pow. Przysucha¹. Po przyjęciu tego zgłoszenia dokonano inspekcji w terenie, a następnie ekipa złożona z pracowników Muzeum Regionalnego w Radomiu, Ekspedycji Wykopaliskowej w Radomiu IHKM PAN oraz grupy geodezyjnej, przeprowadziła wstępne, jednodniowe badania archeologiczne połączone z wykonaniem planu sytuacyjno-wysokościowego grodziska.

Obiekt ten znany jest już z literatury jako "pokaźnych rozmiarów grodzisko kamienne, o średnicy około 50 m, wysokie na 5 m". Autor podaje, że podczas badań powierzchniowych znaleziono tu zaledwie jeden fragment ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz przytacza wiadomość, że "obok grodziska znaleziono przed pierwszą wojną światową kilka srebrnych brakteatów"².

Z miejscem na którym wznosi się grodzisko, wiąże się wiele legend i podań krążących wśród starszego pokolenia okolicznych mieszkańców.

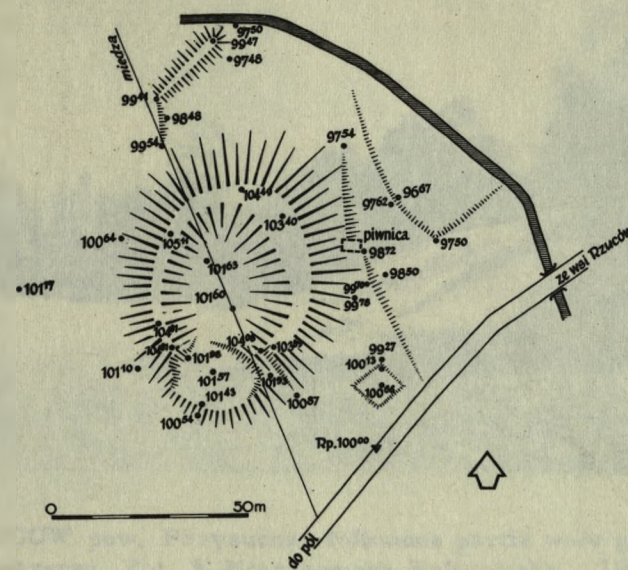
Grodzisko w Rzucowie położone jest na prawym brzegu bezimiennego strumienia, będącego lewobrzeżnym dopływem rzeki Jabłownicy /ryc. 1/. Znajduje się ono na gruntach należących w połowie do Józefa Woźniaka z Rzucowa /część południowa/ i do Władysława Szewczyka ze Smagowa /część północna/. Według informacji tych użytkowników przebiegający przez środek grodziska po linii W-Z nowożytny nasyp kamienny, jest granicą własnościową ich gruntów.

Grodzisko ma formę wklęsłą /ryc. 2/. W rzucie poziomym założone jest na planie owalu o wymiarach: 65 x 80 m, wymiary grodziska mierzone między koroną wału wynoszą 35 - 40 m. Wał jest znacznie rozsunięty, a szerokość jego u podstawy waha się od 18 - 27 m; wysokość od strony wewnętrznej wynosi 3 - 3,5 m, od strony zewnętrznej - 3,70 m /część południowa/ i 5 - 7 m /część północna/. Północna część wału /ryc. 3/ najwyższa i najszersza, opada dość stromo ku zabagnionej łączce przeciętej bezimiennym strumie-

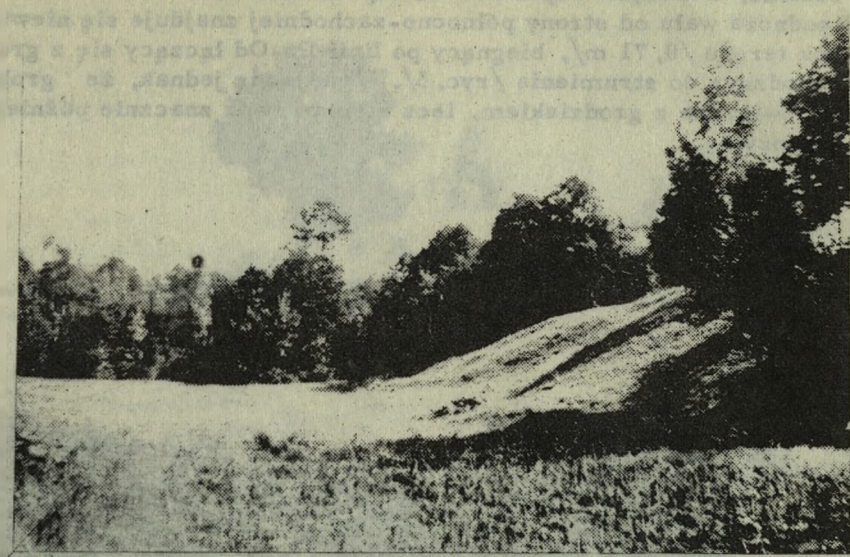

Ryc. 1. RZUCÓW pow. Przysucha. Plan sytuacyjny. Rys. Zb. Dolatowski. 1 - Stanowisko nr 1 /grodzisko/; 2 - Stanowisko nr 2; 3 - Stanowisko nr 3; 4 - Stanowisko nr 4

niem. Od strony wschodniej, teren otaczający grodzisko stopniowo łągodnie się wznosi w kierunku południowym. Niegdyś istniała tu zagroda, obecnie jedynym tego świadectwem - jest zdziczały sad oraz piwniczka murowana wkopana w podnóże wału od strony wschodniej. Użytkowanie tego terenu niewątpliwie przyczyniło się do zatarcia pierwotnego kształtu wału, a szczególnie jego podnóża. Liczyć się trzeba z możliwością istnienia tu fosy okalającej wał, a zasypanej w czasach nowożytnych przy niwelacji terenu pod zabudowę.

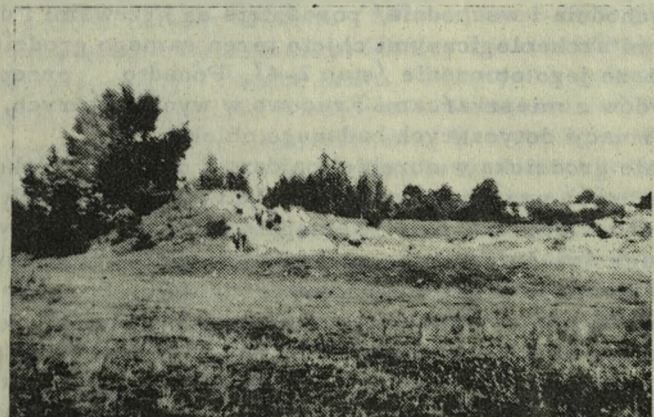

Ryc. 2. RZUCÓW pow. Przysucha. Plan grodziska na podstawie mapy sytuacyjno-wysokościowej. Skala 1:2000. Opr. autorzy, rys. Zb. Dolatowski

Ryc. 3. RZUCÓW pow. Przysucha. Północna partia wału grodziska od strony zewnętrznej. Fot. E. Kierzkowska-Kalinowska - 1969 r.

Południowa partia wału grodziska została w ciągu ostatnich lat całkowicie zniszczona na odcinku długości około 25 m przez miejscową ludność /ryc. 4/. Ziemię oraz kamienie wykorzystano do budowy po-
- bliskiej drogi.

Ryc. 4. RZUCÓW pow. Przysucha. Zdeprawowana południowa partia wału. Fot. E. Kierzkowska-Kalinowska - 1969 r.

W zachodniej części wału od strony zewnętrznej dają się zauważyć liczne stare wkopy i wyrwy świadczące o dawniejszych dewastacjach tego obiektu, o których wspomina J. Gąsowski³.

U podnóża wału od strony północno-zachodniej znajduje się niewielki uskoki terenu /0,71 m/, biegnący po linii Pn-Od łączący się z groblą dochodzącą do strumienia /ryc. 5/. Wydaje się jednak, że grobla nie jest związana z grodziskiem, lecz stanowi twór znacznie późniejszy, nowożytny.

Ryc. 5. RZUCÓW pow. Przysucha. Grobla - widok od strony wschodniej. Fot. E. Kierzkowska-Kalinowska - 1969 r.

Zarówno grobla jak i prawie cały zewnętrzny stok wału /głównie jego część zachodnia i wschodnia/ porośnięte są krzewami i drzewami.

Badaniami archeologicznymi objęto teren samego grodziska /stan. 1/ oraz najbliższe jego otoczenie /stan 2-4/. Ponadto przeprowadzono kilka wywiadów z mieszkańcami Rzucowa w wyniku których, uzyskano szereg informacji dotyczących badanego obiektu.

Na terenie grodziska w obrębie majdanu i na wałach dokonano obserwacji odsłoniętych przypadkowo warstw kulturowych odnajdując przy tym nieliczne zabytki ruchome. Następnie wyrównano i oczyszczono zachodnią ścianę świeżej wyrwy w południowej części grodziska /ryc. 6/, uzyskując w ten sposób przekrój poprzeczny wału. Po czym wykonano rysunek w skali 1:10. Przy wykonywaniu tego rysunku z konieczności ograniczono się do już przypadkowo odsłoniętych profili, stąd linia rysowanego profilu posiada załamania i rysunek składa się z trzech odcinków: A-B, C-D, E-F, które w połączeniu dają przybliżony obraz całości /ryc. 7/.

Ryc. 6. RZUCÓW pow. Przysucha. Południowa partia wału grodziska. Prace przy wyrównywaniu zniszczonego profilu wału. Fot. E. Kierzkowska-Kalinowska - 1969 r.

Opis przekroju poprzecznego wału

Srodkowa partia wału /odcinek C-D/. Zaobserwowano tu następujący układ warstw patrząc od dołu: /1/4 - ciemno-żółty piasek przemieszany z niewielkimi wkładkami próchnicy i jasno-żółtego piasku, oraz dużą ilością średnich i dużych luźno leżących połupanych kamieni /piaskowiec/; /2/ - piasek o różnym zabarwieniu /od jasno-żółtego do pomarańczowego/ silnie przemieszany. W stropie tej warstwy występują również połupane duże kamienie, lecz w nieco mniejszej ilości niż w warstwie pierwszej; /3/ - warstwa spalenizny miąższości 20-60 cm, zawierająca węgiel drzewny, wkładki brunatnej ziemi i żółtego piasku. Miejscami, szczególnie w górnej partii wału występowały w niej fragmenty zwęglonych belek. W warstwie spalenizny nie stwierdzono kamieni; /4/ - piasek o zabarwieniu od żółtego do pomarańczowego, w którym tkwiły duże połupane kamienie /piaskowiec/; /5/ - humus - szara ziemia przemieszana z piaskiem.

Południowa partia wału /odcinek A-B/. Najniższą odsłoniętą warstwę stanowił najprawdopodobniej pierwotny humus /6/. Nad

nim zalegała warstwa ciemno-żółtego zbitego piasku, w którym tkwiło kilka połupanych luźno leżących kamieni /7/. Powyżej układ warstw został naruszony przez wkop /9/, a tylko na niewielkim odcinku uchwycono fragment nieckowatego zagłębienia /8/ wypełnionego warstewkami czerwonawo-brunatnego piasku zbitego, kory drzewnej, a w stropie smugowo warstwowanego żółtego piasku. Na nim z kolei zalegały warstwy spalenizny poprzedzielanej żółtym przemieszanym piaskiem /10/. Wydaje się, że warstwy spalenizny odpowiadają tu analogicznym warstwom zaobserwowanym w profilu C-D. W środkowej części profilu zaobserwowano na najniższym poziomie jasno-żółty warstwowany piasek tworzący stożkowate wzniesienie /11/. Na południe od niego znajdowało się nieckowate zagłębienie wypełnione bagienną czarną ziemią /12/. Nad tymi warstwami do połowy profilu zalegała jednolita szara ziemia /13/, a przedłużenie jej w kierunku północnym stanowiła ciemno-szara ziemia, silnie przemieszana z licznymi węgielkami drzewnymi /14/.

Północna partia wału /odcinek E-F/. W uzyskanym profilu zaobserwowano następujący układ warstw: na jasno-żółtym piasku /całec/ zalegała na całej długości 10 cm grubość i warstwa jasno-szarej w stropie ciemno-szarej ziemi /15/. Nad nią występował ciemno-żółty piasek z domieszką szarej ziemi /16/. W warstwie tej natrafiono na kilka dużych łupanych kamieni /piaskowiec/. Powyżej ciągnęła się warstwa szarej ziemi z domieszką żółtego piasku /17/. W części północnej profilu, tylko na niewielkim zachowanym tu odcinku wystąpiła skośnie opadająca w stronę środka grodziska, warstwa ciemno-szarej ziemi /18/. Nad nią znajdował się humus /19/.

Opis zabytków. Przy oczyszczaniu wszystkich trzech profili do rysowania, nie znaleziono żadnych zabytków z warstwy. Jedynie na powierzchni grodziska znaleziono luźno leżące nieliczne fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej i kilka krzemieni:

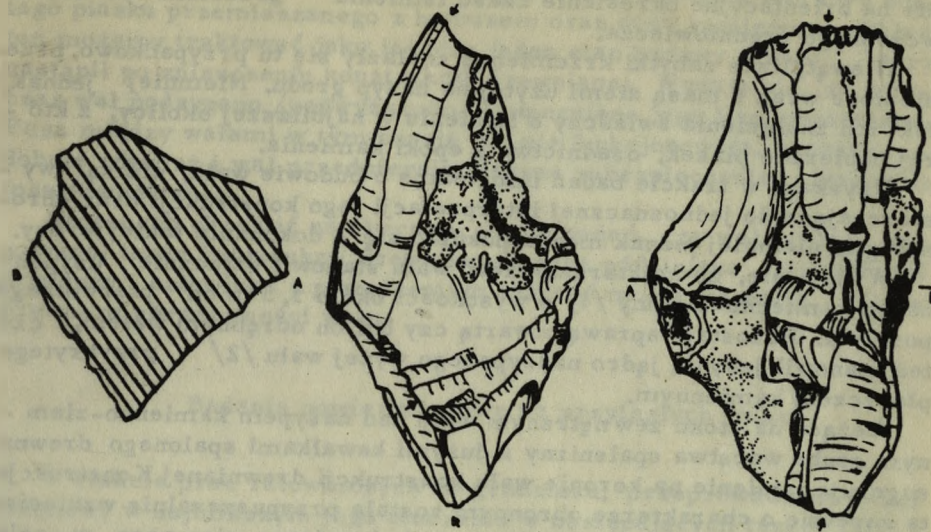
1. Trzy fragmenty brzuśca ornamentowane poziomo rytymi żłobkami; na jednym z nich wyraźnie widoczne ślady obtaczania od wewnątrz. Barwa szaro-pomarańczowa. Domieszka drobno i średnioziarnisty tłuczeń.

2. Fragment górnej części naczynia, przy nasadzie szyi /ryc. 8a/. Barwa pomarańczowo-szara. Domieszka drobnego piasku. Po stronie wewnętrznej widoczne ślady obtaczania. Ornament wykonany grzebykiem czterozębny. Powierzchnia zwietrzała.

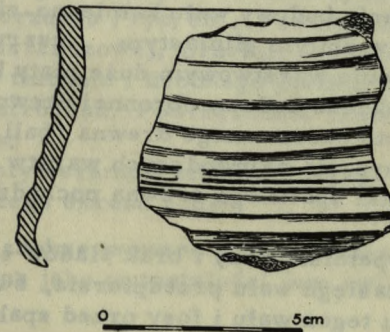
3. Cztery odpadki produkcyjne z krzemienia woskowo-czekoladowego - ślady kory.

4. Rdzeń wielopiętowy z krzemienia narzutowego barwy szarej sporządzony na nieregularnej bule z licznymi przerostami kory /ryc. 9/.

Należy zaznaczyć, że żaden z wyżej opisanych zabytków nie pochodzi z nienaruszonej warstwy.

Ryc. 8. RZUCÓW pow. Przysucha. Fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. a - ze stanowiska nr 1; b - ze stanowiska nr 2.

Ryc. 9. RZUCÓW pow. Przysucha. Rdzeń krzemienisty. Rys. W. Twardowski. Zmniejszenie 1:2

Skąpy materiał ceramiczny zebrany z powierzchni, pozwala jedy - nie na orientacyjne określenie czasu istnienia grodziska na okres wczesnego średniowiecza.

Niewątpliwie zabytki krzemienne znalazły się tu przypadkowo, prze - niesione wraz z masą ziemi użytej na nasyp grodu. Niemniej jednak, fakt ich znalezienia świadczy o istnieniu w najbliższej okolicy, z któ - rej pobierano piasek, osadnictwa z epoki kamienia.

Uzyskane w trakcie badań informacje o budowie wału, nie są wy - starczające do jednoznacznej interpretacji jego konstrukcji oraz chro - nologii, niemniej jednak można pokusić się o dokonanie takiej próby.

Wydaje się, że najstarszą część wału stanowił sztucznie usypany nasyp kamienno-ziemny /1/ o wysokości około 3,5 m od pierwotnego poziomu. Pozostaje sprawą otwartą czy był on odrębnym wałem, czy też stanowił jedynie jądro nadsypanego wyżej wału /2/ przykrytego płaszczem kamiennym.

Leżąca na stoku zewnętrznym wału nad nasypem kamienno-ziem - nym gruba warstwa spalenizny z dużymi kawałkami spalonego drewna sugeruje istnienie na koronie wału konstrukcji drewnianej. Konstrukcja ta zapewne o charakterze obronnym została przypuszczalnie wzniesio - na w niedługim czasie po uzyskaniu wału kamienno-ziemnego, w celu podniesienia obronności grodu.

Nie należy jednak wykluczać, że wał kamienno-ziemny funkcjono - wał jakiś czas samoistnie, bez drewnianego zwieńczenia na koronie. Trudność w ustaleniu jak długi był ten okres czasu polega na tym, że w czasie jednodniowych badań nie uzyskano z nienaruszonych warstw żadnego materiału datującego.

Przypuszczalnie u podnóża opisywanego wału znajdowała się fosa /8/, zamknięta od strony zewnętrznej nasypem z jasno-żółtego pias - ku. Nasyp ten stosunkowo niski pełnił zapewne rolę wału przedpiersia.

Dno fosy stanowiła warstwa piasku z kilkoma luźno leżącymi ka - mieniami, zalegająca na humusie pierwotnym, która najprawdopodob - niej powstała w momencie budowy wału kamienno-ziemnego. W dolnej partii wypełniska fosy w zbitym gliniastym czerwonawo-brunatnym piasku zalegały w układzie warstwowym duże płyty kory drzewnej. Być może pochodzą one z okresu budowy obronnej drewnianej konstrukcji wałowej, do której użyto okorowanego drewna /bali/. Potwierdzeniem tego może być fakt zasypania najmłodszych warstw wypełniska fosy przez zwęglone szczątki spalonego drewna pochodzące z konstrukcji drewnianej.

Układ warstw w wypełnisku fosy i brak śladów spalenizny na zew - nątrz hipotetycznego zasięgu wału przedpiersia, świadczy o jedno - czesnym występowaniu tegoż wału i fosy przed spaleniem się kon - strukcji drewnianej wału obronnego.

Poniżej poziomu humusu pierwotnego, poza zasięgiem pierwszej fosy i zewnętrznego pierścienia obwarowań, znajdowało się nieckowa - te zagłębienie wypełnione czarną bagienną ziemią. Jest to prawdopo - dobnie pozostałość drugiej, zewnętrznej fosy zapewne mocno zasila - nej w wodę z pobliskich podmokłych terenów nadrzecznych.

Na stoku wału powyżej warstwy spalenizny, zalegały warstwy żół - tego piasku przemieszanego z humusem oraz duże kamienie. Układ ten możemy traktować jako jeszcze jeden etap budowy wału, który nastąpił po zniszczeniu konstrukcji drewnianej. Wydaje się, że wów - czas wał podsypano /podwyższono/ i umocniono jego lico kamieniami. Fosa między wałami w tym czasie już nie funkcjonowała, a prawdopo - dobnie również i wał przedpiersia. Jedyne zabezpieczenie stanowiła fosa zewnętrzna.

Niesposób określić na obecnym etapie badań, czy wał tej fazy nie posiadał także konstrukcji drewnianych gdyż późniejsza działalność przyrody i człowieka z powodzeniem zatrzeć mogła wszelkie ślady drewna w górnej części wału.

Badania powierzchniowe na przyległych polach

W trakcie prac ratowniczych na grodzisku, przeprowadzono zwiad terenowy w najbliższym jego otoczeniu w następujących trzech miej - scach:

Stan, 2 - na południowy-wschód od grodziska, na piaszczystym polu ornym, łagodnie podającym w stronę podmokłej doliny rzeki Ja - błonicy, własność Józefa Woźniaka. W pasie szerokości 10-15 m, biegnącym wzdłuż drogi, a odległym od grodziska około 30 m, w świe - żo zorany gruncie znaleziono kilka drobnych fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej:

1. 5 drobnych fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej po - chodzących ze środkowej partii naczyń, ozdobionych ornamentem żłobków poziomych.

2. Jeden duży fragment części środkowej naczynia dwustozkowego, o ostrym załamaniu brzośca /ryc. 8b/. Powierzchnia zewnętrzna i wew - nętrzna barwy pomarańczowej, przełom jasno-szary. 1 Domieszka średnioziarnistego tłucznia i drobnego piasku. Ślady obtaczania wi - doczne po obydwu stronach. Powierzchnia ozdobiona poziomym orna - mentem pasmowym.

3. Dwa fragmenty ceramiki cienkościennej, ornamentowanej po - chodzącej z młodszego okresu czasu.

Na terenie tym zaobserwowano parę ciemniejszych plam, które interpretować można jako pozostałości jam związanych z osadnic - twem.

Stan, 3 - na południe od grodziska w odległości około 15 m od nie - go. Na powierzchni piaszczystego pola ornego znaleziono dwa frag - menty ceramiki wczesnośredniowiecznej o analogicznych cechach jak opisane powyżej.

Stan 4 - na polu ornym oddalonym około 250 m na południowy-zachód od grodziska, znaleziono kilka fragmentów ceramiki wczesno - średniowiecznej i późniejszej oraz bryłki szlaku szklanej i żuźla żelaznego.

Materiały zebrane z wyżej opisanych miejsc, jak również poczynione tam obserwacje, świadczą niewątpliwie o istnieniu osadnictwa związanego chronologicznie z grodziskiem.

+

Grodzisko w Rzucowie, funkcjonujące w XI i XII wieku, wchodziło w skład systemu obronnego kasztelanii skrzyńskiej. W pewnym stopniu pełniło ono niewątpliwie funkcje obronne południowych granic kasztelanii, ale dokładne określenie charakteru i funkcji grodu i nasilenia osadnictwa przygodowego jest na obecnym etapie badań niemożliwe. Możemy jedynie stwierdzić, że osadnictwo takie istniało, i że chronologicznie wiąże się z funkcjonowaniem grodu.

W przeciągu co najmniej dwóch wieków istnienia grodu, jego umocnienia obronne ulegały zmianom. Układ warstw w uzyskanym profilu sugeruje, iż mamy tu do czynienia z minimum dwoma fazami wału.

+

Większość powyższych sformułowań ma charakter roboczy. Celowe były by dalsze badania, które mogą dać podstawy do pełniejszego sprecyzowania i skorygowania przedstawionych wniosków.

Grodzisko w Rzucowie stanowić może przedmiot dalszych badań naukowych, a także ze względu na swe malownicze położenie jak i dobry stan zachowania wałów⁶, może stać się również po odpowiednich zabiegach obiektem turystycznym. W tym celu należałoby formalnie uznać teren grodziska za zabytek, dokonać wyłączenia dotychczasowych użytkowników, wpisać grodzisko do rejestru zabytków powiatu Przysucha. Dopiero te czynności doprowadzą bowiem do należytego zabezpieczenia obiektu i uchronią go od dalszych dewastacji. Przyniesie to niewątpliwie pożytek zarówno dla przyszłych badaczy, jak i dla turystów pragnących poznać najdawniejsze dzieje naszego regionu.

P r z y p i s y

¹ Informację tę przekazało Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie za pośrednictwem Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach.

² Jerzy Gąssowski, Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnień południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, "Materiały Wczesnośredniowieczne", II, Warszawa 1952, s. 97.

³ Tamże: "Kamień z grodziska służy po dzień dzisiejszy za materiał do budowy fundamentów pod domy w dwóch sąsiednich wsiach".

⁴ Numery porządkowe w tekście dotyczące opisu warstw odpowiadają numeracji oznaczeń na przekroju wału /ryc. 7/.

⁵ Warstwa ta powstała prawdopodobnie w wyniku podsypywania na nowo wału jak też w wyniku niwelacji warstwy spalenizny.

⁶ Zniszczony na dość znacznym odcinku wał można uzupełnić, ewentualnie wyeksponować odsłonięte przypadkowo profile.

K R O N I K A

S P R A W O Z D A N I E

RADOMSKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO ZA ROK 1968

I. Sprawy organizacyjne

Liczba członków Towarzystwa wynosi 114 osób.

Władze Towarzystwa wybrane na Walnym Zebraniu w dniu 29. IV. 1966 r. przedstawiały się następująco:

Zarząd Towarzystwa :

Prezes - dr Stefan Witkowski, wiceprezes - doc. Mieczysław Pietrzykowski, wiceprezes - mgr Longin Raszewski, sekretarz - mgr Helena Kisiel, z-ca sekretarza - mgr Maria Gajewicz, skarbnik - mgr Leon Skowroński, z-ca skarbnika - mgr Aleksander Czaplicki, zastępcy członków Zarządu - dr Witold Hański, mgr Marian Sołtyk, mgr inż. Teodor Zieliński.

Przewodniczący Komisji Naukowych : Komisji Nauk Przyrodniczych - mgr inż. Teodor Zieliński, Komisji Nauk Społecznych - mgr Aleksander Czaplicki, Komisji Nauk Historycznych - dr Jan Boniecki.

Komisja Rewizyjna :

Mgr inż. Zygmunt Wilczyński, dr Stefan Hański, mgr inż. Stanisław Cygański, mgr Czesław Zwolski oraz zmarły mgr Antoni Bryński.

Komitet Redakcyjny :

Przewodniczący - dr Stefan Witkowski, sekretarz - mgr Helena Kisiel, członkowie - mgr Aleksander Czaplicki, mgr Maria Gajewicz, dr Witold Hański, doc. dr Wojciech Kalinowski, mgr Longin Raszewski, mgr Leon Skowroński, mgr inż. Teodor Zieliński.

Pracownicy Towarzystwa : sekretariat - Anna Wiecińska, główny księgowy - Stanisław Grzesiński.

W 1968 roku odbyło się 8 posiedzeń Zarządu, w których brali udział członkowie Komisji Rewizyjnej.

II. Działalność wydawnicza

"Biuletyn Kwartalny RTN"

W 1968 r. wydano następujące zeszyty, zawierające prace: Tom V /1968/ zeszyt 1

Ewa Kierzkowska i Wojciech Kalinowski: Dawny kościół św. Wacława w Radomiu w świetle ostatnich badań, Jan Boniecki: Polska Partia Socjalistyczna w Radomiu w okresie przedrewolucyjnym /1893-1904/, Jan Naumiuk: Niektóre problemy Radomia na tle Kielecczyny w latach 1918-1919.

Tom V /1968/ zeszyt 2

Stefan Witkowski: Warunki mieszkaniowe w Radomiu, Jan Naumiuk: Ze studiów nad koniunkturą przemysłu metalowego i położeniu metalowców w Zagłębiu Staropolskim /1918-1928/, Maria Wielińska: Kronika kulturalna Radomia 1967 r., Sprawozdania

Oddano do druku zeszyt 3-4 /1968/

Druki zwarte

Ukazały się następujące wydawnictwa:

Radomska Wytwórnia Telefonów 1938-1968, praca zbiorowa pod red. dr Stefana Witkowskiego, b. m. 1968, ss. 107, nakład: 2000 egz. Wydawnictwo albumowe z okazji 30-lecia zakładów RWT. Program rekonstrukcji usług w Radomiu w latach 1966-1985, Radom 1968, ss. 120, maszynopis powielany.

Wydawnictwo Lubelskie, w którym złożyliśmy dwie nasze pozycje: Przemysł Radomia i Urbanistyka i architektura Radomia, opóźniło ponad 3 lata realizację tych wydawnictw, w związku z czym przenieśliśmy się do Wydawnictwa Łódzkiego, które daje nam lepsze warunki wydawnicze.

Obecnie w wydawnictwach tych znajdują się następujące pozycje: Przemysł Radomia, praca zbiorowa pod red. dr Stefana Witkowskiego około 25 ark. wydawniczych oddana do druku w Wydawnictwie Lubelskim w lipcu 1966 r.

Urbanistyka i architektura Radomia, praca zbiorowa pod red. doc. dr Wojciecha Kalinowskiego, około 20 ark. wydawniczych. Książka złożona w Wydawnictwie Lubelskim w 1968 r. Zawarto umowę wydawniczą i wpłacono 40 tys. zł. zaliczki. Książka ma ukazać się w roku 1970. Monografia powiatu lipskiego, książka opracowana przez zespół geografów pod red. prof. dr Stanisława Berezowskiego. Zawarto umowę wydawniczą z Wydawnictwem Łódzkim, książka ukáže się w końcu b. r. lub w 1970 r.

Zabytki Ziemi Radomskiej, praca zbiorowa pod red. doc. dr Wojciecha Kalinowskiego. Znajduje się w druku w Radomskich Zakładach

Publikacje w opracowaniu

Monografia miasta Radomia XIX i XX w., praca zbiorowa pod red. prof. dr Stanisława Herbsta. W opracowaniu uczestniczy około 30 osób głównie członkowie Towarzystwa. Zawarto umowy z autorami oraz umowę wydawniczą z Wydawnictwem Łódzkim. Objętość dzieła 30-35 ark. wydawniczych.

Radom, album, tekst red. Eugeniusz Waszczuk, zdjęcia Bronisław Duda. Wydawcą będzie Wydawnictwo "Sport i Turystyka". Koszty opracowania pokrywa Prezydium MRN. Materiał będzie przekazany Wydawnictwu w 1969 r.

Przewodnik Radom i okolice, oprac. dr Stefan Witkowski dla Wydawnictwa "Sport i Turystyka". Materiały będą przekazane Wydawnictwu w 1969 r.

Radom i okolice, środowisko geograficzne, praca zbiorowa pod red. dr Juliana Bartosika. Opracowanie to zostanie sfinansowane przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Radomiu.

III. Prace naukowe dotyczące Radomia i regionu

Mury miejskie m. Radomia. W porozumieniu z Prezydium MRN kontynuowano w 1968 r. badania naukowe murów miejskich oraz prowadzono prace konserwatorskie i rekonstrukcyjne. Prace te były finansowane przez Prezydium MRN i Konserwatora Wojewódzkiego Zabytków, prowadzone pod kierownictwem doc. dr Andrzeja Gruszeckiego. Komisarzem z ramienia RTN był Michał Tadeusz Osiński.

Organizacja muzeum przemysłu Skórczanego. Prace wstępne naukowe dotyczące programu prowadzi zespół pracowników Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN pod kierunkiem prof. dr Zofii Kamieńskiej i doc. Andrzeja Wyrobisza. Dalszy tok prac zostanie przekazany Komitetowi Społecznemu powołanemu przez Prezydium MRN.

Studium rekonstrukcji usług w Radomiu. Praca została wykonana przez zespół pod kierunkiem dr Stefana Witkowskiego na zlecenie Wydziału Przemysłu Prezydium MRN. Studium zostało przyjęte jako opracowanie wzorcowe, ukazało się o nim wiele pochlebnych opinii w prasie.

Bibliografia Radomia. Prace nad bibliografią Radomia i regionu kontynuuje Stanisław Zieliński. W 1968 r. przygotowano do publikacji około 200 pozycji. Stanisław Zieliński rozpoczął również prace nad słownikiem biograficznym osób związanych z Radomiem i regionem.

Działalność naukowa członków RTN. Ponad połowa członków RTN uczestniczyła aktywnie w pracach naukowo-badawczych i wydawniczych Towarzystwa. Ponadto ukazało się wiele publikacji członków RTN w czasopiśmie naukowych.

IV. Sesje naukowe

W 1968 r. zostały zorganizowane dwie sesje naukowe, a mianowicie:

Seminarium z okazji 50-lecia odzyskania niepodległości zorganizowane przez RTN łącznie z Komitetem Miejskim Frontu Jedności Narodu. W seminarium wzięli udział działacze kulturalni wszystkich powiatów północnej części woj. kieleckiego.

Sesja poświęcona historii przemysłu garbarskiego w związku z organizacją przemysłu skórzanego muzeum. W sesji wzięli udział pracownicy naukowcy Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i przedstawiciele przemysłu skórzanego.

V. Wystawy

Wspólnie z sekcją numizmatyczną PTA urządzono i sfinansowano wystawę medali i odznaczeń. Został wydany specjalny katalog.

VI. Współpraca z innymi Towarzystwami

W roku sprawozdawczym współpracowano z oddziałami towarzystw działających w Radomiu, a mianowicie: Polskim Towarzystwem Historycznym, Polskim Towarzystwem Geograficznym, Polskim Towarzystwem Ekonomicznym, Towarzystwem Przyjaciół Sztuk Pięknych. Uaktywniono kontakt z Kieleckim Towarzystwem Naukowym.

SPRAWOZDANIE Z WALNEGO ZEBRANIA RADOMSKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO W DNIU 4 CZERWCA 1969 R.

W Walnym Zebraniu RTN wzięło udział 37 członków. Po zagajeniu zebrania przez Przewodniczącego dr Stefana Witkowskiego i uczczeniu jednogminutową ciszą zmarłych członków RTN: mr Antoniego Bryńskiego i dr Mamerta Cywińskiego, zebrani wybrali jednogłośnie przewodniczącym Walnego Zebrania ob. Eugeniusza Jędrzejewskiego, a sekretarzem ob. Mieczysława Korczyńskiego.

Na wniosek Zarządu RTN przyjęto następujących nowych członków RTN: mgr Elżbietę Bajek, dr Juliusza Bartosika, mgr Edwarda Broża, mgr Stanisława Budzyńskiego, mgr Jana Franeckiego, mgr Mieczysława Gawina, Irenę Głuch, dr Halinę Jankowską, mgr Jana Kleczaję, mgr Władysława Maleczyńskiego, mgr Stanisławę Medyńską, Stanisława Ptańskiego, mgr Krystynę Staszak, mgr Czesława Szewczyka.

Ustępujący Prezes RTN dr Stefan Witkowski przedstawił zebrany sprawozdanie z działalności RTN za 1968 r. oraz plan pracy na rok 1969. Następnie odczytano sprawozdanie Komisji Rewizyjnej za 1968 r., udzielającej Zarządowi RTN absolutorium z wyrażeniem uznania za jego owocną działalność. Po dyskusji, poświęconej głównie sprawom utworzenia biblioteki naukowej w Radomiu, Walne Zebranie za twierdziło jednogłośnie plan na 1969 r. i udzieliło absolutorium ustępującemu Zarządowi /przy 3 głosach wstrzymujących się członków b. Zarządu/.

Na wniosek przewodniczącego Walnego Zebrania wybrano Komisję Skrutacyjną i przeprowadzono wybory nowych członków Zarządu RTN i Komisji Rewizyjnej. Do Zarządu RTN wybrani zostali większością głosów: dr Stefan Witkowski, doc. Mieczysław Pietrzykowski, mgr Stanisław Suchecki, mgr Halina Kisiel, mgr Maria Gajewicz, mgr Leon Skowroński, mgr Longin Raszewski, mgr Aleksander Czaplicki, dr Witold Hański, mgr Marian Sołtyk. Na przewodniczących Komisji Naukowych wybrano: mgr inż. Teodora Zielińskiego, doc. dr Wojciecha Kalinowskiego i dra Jana Bonieckiego. Do Komisji Rewizyjnej RTN wybrano: mgr inż. Zygmunta Wilczyńskiego, dr Stefana Hańskiego, Henryka Sznurowo, Michała Osińskiego i mgr Elżbietę Schönthaler.

SPRAWOZDANIE Z POSIEDZENIA ZARZĄDU I KOMISJI REWIZYJNEJ
RTN W DNIU 18 CZERWCA 1969 R.

Zarząd RTN wybrany na Walnym Zebraniu w dn. 4 VI 1969 r. ukon-
stytuował się na posiedzeniu w dn. 18 VI 1969 r. w sposób następują -
cy:

Prezes - dr Stefan Witkowski
Wiceprezes - doc. inż. Mieczysław Pietrzykowski
Wiceprezes - mgr Stanisław Suchecki
Sekretarz - mgr Halina Kisiel
Z-ca Sekretarza - mgr Maria Gajewicz
Skarbnik - mgr Leon Skowroński
Z-ca Skarbnika - mgr Aleksander Czaplicki
Członkowie - dr Hański, mgr Longin Raszewski, mgr Marian
Sołtyk.

Przewodniczący Komisji Nauk Przyrodniczych - mgr inż. Teodor Zie-
liński

Przewodniczący Komisji Nauk Społecznych - doc. dr arch. Wojciech
Kalinowski

Przewodniczący Komisji Nauk Historycznych - dr Jan Boniecki

Komisja Rewizyjna RTN ukonstytuowała się w sposób następujący:

Przewodniczący - mgr inż. Zygmunt Wilczyński
Członkowie - dr Stefan Hański, Henryk Sznuro, Michał Osiń -
ski, mgr Elżbieta Schönthaler.

Na czas kadencji Zarządu RTN powołany został Komitet Redakcyj -
ny wydawnictw RTN w składzie: dr Stefan Witkowski /przewodniczą -
cy/, mgr Halina Kisiel /sekretarz/, mgr Maria Gajewicz, doc. dr arch.
Wojciech Kalinowski, dr Witold Hański, doc. inż. Mieczysław Pietrzy-
kowski, mgr Leon Skowroński, mgr Stanisław Suchecki, mgr inż. Teo-
dor Zieliński.

SPRAWOZDANIE Z POSIEDZENIA PRZEDSTAWICIELI ZARZĄDU OD-
DZIAŁU MIEJSKIEGO I KOMISJI HISTORYCZNEJ ZWIĄZKU NAUCZY-
CIELSTWA POLSKIEGO W RADOMIU
Z PREZESEM RTN DR STEFAN WITKOWSKIM W DN. 11 X 1968 R.

Celem spotkania było zacieśnienie współpracy pomiędzy Zarządem
Oddziału Miejskiego ZNP w Radomiu a Radomskim Towarzystwem Na -
ukowym.

Zebrani po zapoznaniu się z kierunkami prac badawczych prowadzo-
nych przez Komisję Historyczną ZNP /referował mgr St. Ośko / i
Radomskie Towarzystwo Naukowe /referował dr St. Witkowski /
uznali za konieczne zacieśnienie współpracy naukowej i wydawniczej
pomiędzy ZNP i RTN oraz zaktywizowanie środowisk nauczycielskich
celem podjęcia prac badawczych z dziedziny nauk społecznych i peda -
gogicznych z podkreśleniem roli nauczyciela w przekształcaniu środo-
wiska społecznego. Między innymi postulowano również opracowanie
przewodników wycieczkowych /geograficznych, biologicznych itp. / dla
potrzeb nauczycieli i młodzieży szkolnej.

SPIS TREŚCI

	Strona
Jan Boniecki: Wieś radomska w rewolucji 1905 - -1907 roku	3
Wojciech Kalinowski: Najstarsze plany Radomia /do roku 1818/	35
SPRAWOZDANIA	
Jerzy Gula, Wojciech Twardowski; Wyniki badań archeologicznych przy średniowiecznych murach obronnych w Radomiu w latach 1966-1967	59
Ewa Kierzkowska - Kalinowska, Wojciech Twardowski: Grodzisko w Rzucowie / pow. Przysucha/	69
KRONIKA	
Sprawozdanie Radomskiego Towarzystwa Naukowego za rok 1968	81
Sprawozdanie z Walnego Zebrania RTN w dniu 4 VI 1969 r.	85
Sprawozdanie z posiedzenia Zarządu RTN w dniu 18 VI 1969 r.	86
Sprawozdanie ze spotkania przedstawicieli Zarządu Od - działu ZNP w Radomiu z Prezesem RTN w dn. 11 X 1968 r.	87